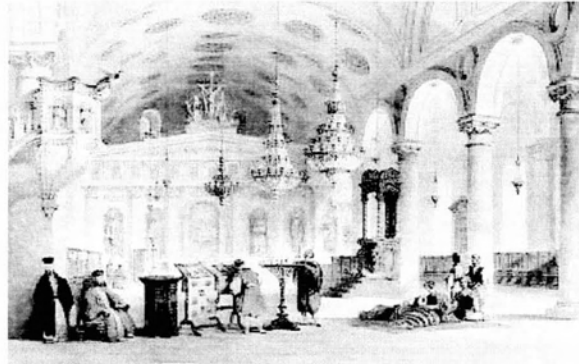

Ευαγγέλου Ελένη

**Η Μονή της Ζωοδόχου Πηγής στην Κωνσταντινούπολη:
Ζητήματα Αρχαιολογίας και Τέχνης**

Πτυχιακή εργασία

Επιβλέποντες: Μαρία Βασιλάκη και Ιωάννης Βαραλής

Ακαδημαϊκό έτος 2013-2014

Βόλος

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	4
Κεφάλαιο Α΄. Ἡ Θεοτόκος των Πηγών: Τοπογραφία και ιστορία.....	5
Κεφάλαιο Β΄. Τα θαύματα της Ζωοδόχου Πηγής: Ασθένεια και θεραπεία.....	18
Κεφάλαιο Γ΄. Η Ζωοδόχος Πηγή στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη.....	44
Συμπεράσματα.....	76
Βιβλιογραφία και συντομογραφίες.....	78
Κατάλογος εικόνων.....	82
Εικόνες.....	85

Πρόλογος

Το παρόν έργο αποτελεί την πτυχιακή μου εργασία, η οποία εντάσσεται στο προπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών του τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας με έδρα το Βόλο. Πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του εαρινού εξαμήνου του ακαδημαϊκού έτους 2013-2014, με επιβλέποντες τους Μ. Βασιλάκη και Ι. Βαραλή. Η εργασία περιλαμβάνει τρία κεφάλαια: σε πρώτο επίπεδο παρουσιάζεται η ιστορία της Μονής της Ζωοδόχου Πηγής, από την ίδρυση της τον 6ο αιώνα μέχρι τις αρχές του 20ου. Στη συνέχεια, εξετάζονται αφηγήσεις θαυμάτων που συνέβησαν στο συγκεκριμένο ναό σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του, πάντοτε σε σχέση με τον ανθρώπινο παράγοντα. Τέλος, επιχειρείται μια παρουσίαση του εικονογραφικού τύπου της Θεοτόκου ως Ζωοδόχου Πηγής, από τη γέννηση του στις αρχές του 14^{ου} μέχρι τα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Η επιλογή του θέματος οφείλεται στα προσωπικά μου ενδιαφέροντα και επιχειρεί την εξέταση ενός βυζαντινού προσκυνήματος διαχρονικά, μέσα από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Με τον τρόπο αυτό κατάφερα να συνδυάσω το ενδιαφέρον μου για την αντιμετώπιση της ασθένειας στον κόσμο του Βυζαντίου με την ιστορία της Βυζαντινής Τέχνης. Η προσπάθεια αυτή απαιτεί την εξέταση γραπτών τεκμηρίων και έργων τέχνης τα οποία θα πρέπει από τη μια πλευρά να εξεταστούν ως σύνολο, όμως την ίδια στιγμή είναι απαραίτητο να αποφευχθεί η παρουσίαση τους έξω από το περιβάλλον που τα δημιούργησε. Σε κάθε περίπτωση, η εργασία αυτή δεν θα μπορούσε να έχει πραγματοποιηθεί χωρίς την αμέριστη συμπαράσταση και βοήθεια που μου προσέφεραν οι επιβλέποντες καθηγητές μου, Μαρία Βασιλάκη και Ιωάννης Βαραλής. Θερμές ευχαριστίες οφείλω και στο Νικόλαο Λιβανό, ο οποίος μου εξασφάλισε άμεση πρόσβαση σε δυσεύρετη βιβλιογραφία. Ελπίζω η εργασία μου να χρησιμεύσει ως εφελτήριο για να μπορέσει ο κάθε ενδιαφερόμενος για τη Μονή της Ζωοδόχου Πηγής στην Κωνσταντινούπολη να εντυφώσει σε επιμέρους ζητήματα που τον ενδιαφέρουν.

Εισαγωγή

Μια απλή αναζήτηση στο διαδίκτυο και στην υπάρχουσα βιβλιογραφία αποδεικνύει ότι η ιστορία της Ζωοδόχου Πηγής δεν έχει αποτελέσει δημοφιλές θέμα συζήτησης και έρευνας. Η διάδοση της λατρείας της και η ύπαρξη πολλών ναών και ιδρυμάτων με το ίδιο όνομα δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, καθώς οφείλεται στη μεγάλη δημοτικότητα που απολαμβάνει η νεότερη Μονή της Ζωοδόχου Πηγής, η οποία ανεγέρθηκε τα πρώτα χρόνια του 18ου αιώνα και προσελκύει χιλιάδες προσκυνητές κάθε χρόνο. Το γεγονός αυτό μπορεί εν μέρει να αποδοθεί στην απουσία λατρευτικού κτίσματος στο σημείο του αγιάσματος από την καταστροφή του βυζαντινού μοναστηριού στην αρχή του 15ου αιώνα μέχρι την ανέγερση του νεότερου ναού στο ίδιο ακριβώς σημείο, περίπου τριακόσια χρόνια αργότερα. Από τον αρχικό ναό δεν σώζεται κανένα αρχιτεκτονικό στοιχείο. Παρά την εμφανώς περιορισμένη βιβλιογραφία, δύο είναι τα σημεία αναφοράς σχετικά με την έρευνα για τη Μονή της Ζωοδόχου Πηγής. Πρόκειται για έργα του Εμμανουήλ Γεδεών, γραμμένα είτε με ψευδώνυμο είτε με την ταυτότητα του πραγματικού συγγραφέα επιμελώς κρυμμένη, τα οποία συγκεντρώνουν και αναλύουν πλήθος πληροφοριών ιστορικού και αγιολογικού χαρακτήρα. Το βιβλίο με τίτλο *Η Ζωοδόχος Πηγή και τα ιερά αυτής προσαρτήματα*, εκδόθηκε στην Αθήνα το 1886, ενώ το 1937, υπό το ψευδώνυμο ΜΙΣΝ, ο Γεδεών εξέδωσε την πιο πρόσφατη μονογραφία για την ιστορία της Μονής, με τίτλο *Η Ζωοδόχος Πηγή*.

Από τότε δημοσιεύτηκαν σχετικά άρθρα σε περιοδικά, ή ανακοινώσεις σε συνέδρια, είναι όμως μικρής έκτασης και δεν καλύπτουν παρά μόνο επιδερμικά το ζήτημα των θαυματουργών διηγήσεων που μας έχουν σωθεί για το προσκύνημα αυτό. Εξαιρέση αποτελεί η πρωτοβουλία του Dumbarton Oaks να επικαιροποιήσει με μια νέα έκδοση την διήγηση ενός ανώνυμου συγγραφέα του 10^{ου} αιώνα, η οποία αποτελεί την πρώτη συλλογή θαυμάτων για το μοναστήρι. Ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις του Janin για την πρώιμη ιστορία του ναού. Από τη δεκαετία του 1980 η επιστημονική κοινότητα έστρεψε το ενδιαφέρον της σε ζητήματα βυζαντινής ιατρικής, όμως ο συσχετισμός με συγκεκριμένα παραδείγματα γίνεται σπάνια. Τέλος, αν εξαιρέσουμε άρθρα του Δημητρίου Πάλλα και της Tanja Velmans τα οποία δημοσιεύθηκαν γύρω στο 1970, ο εικονογραφικός τύπος της Θεοτόκου ως Ζωοδόχου Πηγής έχει εξεταστεί σε περιορισμένη κλίμακα, δίνοντας βάρος σε ζητήματα επιρροών και χρονολόγησης. Για τους παραπάνω λόγους κρίνεται απαραίτητη η εκ νέου εξέταση της ιστορίας της μονής, καθώς και του ρόλου που διαδραμάτισε στο Βυζάντιο, αλλά και στη νεότερη περίοδο.

Κεφάλαιο Α΄. Ἡ Θεοτόκος των Πηγών: Τοπογραφία και ιστορία

Α1. Η Θεοτόκος των Πηγών και η σχέση της με το οικιστικό πλέγμα της Κωνσταντινούπολης

Ετερον δὲ ἱερὸν αὐτῇ ἐν χώρῳ καλουμένῳ Πηγῇ ἀνέθηκεν. ἐνταῦθά ἐστι δάσος κυπαρίσσεων ἀμφιλαφές, λειμῶν ἐν ἀπαλαῖς ταῖς ἀρούραις τεθελῶς ἄνθεισι, παράδεισος εὐφορῶν τὰ ὠραῖα, πηγὴ ἀμοφητὶ βλύζουσα γαληνὸν τὸ ὕδωρ καὶ πότιμον, ἱεροπρεπῆ ἐπιεικῶς πάντα. Ἔτσι περιγράφει ο ιστορικός του βυζαντινῶν αἰῶνα, Προκόπιος Καισαρείας, τὴν τοποθεσίαν ἐν ἣῃ βρισκόταν ἡ μονὴ τῆς Θεοτόκου των Πηγῶν, δηλαδὴ ὡς τόπο ἰδιαίτερου φυσικοῦ κάλλους.¹ Παράλληλα μας πληροφορεῖ ὅτι ὁ ναὸς βρισκόταν ἐκτὸς των τειχῶν, σε κοντινὴ ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς Χρυσῆς Πύλης. Αἰξίζει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι γιὰ τὸν βυζαντινὸν ἱστορικόν, ἡ θέσις τῆς Θεοτόκου των Πηγῶν ὅπως καὶ ἐκεῖνη τοῦ ναοῦ των Βλαχερνῶν σχετίζεται με τὸ ρόλο τῆς Παναγίας ὡς προστάτιδας τῆς πόλεως ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τῆς.

*Ταῦτα δὲ ἄμφω τὰ ἱερά προὐ τοῦ τῆς πόλεως πεποιήται τείχους, τὸ μὲν ἀρχομένου παρὰ τὴν τῆς θαλάσσης ἡῖονα, τὸ δὲ ἄγχιστά πη τῶν Χρυσῶν καλουμένων Πυλῶν, ἃς δὴ ἀμφὶ τὸ τοῦ ἐρύματος πέρας συμβαίνει εἶναι, ὅπως δὴ ἄμφω ἀκαταγόνιστα φυλακῆρια τῷ περιβόλῳ τῆς πόλεως εἶεν.*² Ἐπιγραφὴ που χρονολογεῖται μετὰ 1433-1444 καὶ μνημονεῦει τὴν ἀνακαίνισιν τῆς Πύλης τῆς Πηγῆς ἀπὸ κάποιον Μανουὴλ Βρέννιον σὺν τῷ τὸν ἐλάττω μὲχρι τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα.³ Ἡ Πύλη τῆς Πηγῆς μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ με ἀσφάλεια μετὰ 26^{ου} καὶ 27^{ου} πρὸς βορρὰ πύργου τῆς Χρυσῆς Πύλης ἢ μετὰ 13^{ου} καὶ 14^{ου} πρὸς βορρὰ πύργου τῆς Ξυλόκερκου Πόρτας (εἰκόνα 1). Μέσω αὐτῆς γινόταν ἡ διέλευσις των προσκυνητῶν στον ναόν.⁴ Ἦταν γνωστὴ καὶ ὡς Πύλη τῆς Σηλυμβρίας γιὰτὴν ὁδηγοῦσε σε πόλιν με τὸ ἴδιον ὄνομα, ἡ ὁποία βρισκόταν στὶς ακτὲς τῆς Προποντίδας. Δὲν γνωρίζουμε με βεβαιότητα τὴν ἐπωνυμίαν τῆς πύλης πρὶν χτισθεῖ τὸ μοναστήρι, σίγουρον ὅμως εἶναι ὅτι ἐκεῖ διαδραματίστηκαν σημαντικὰ ἐπεισόδια τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, ὅπως ἡ εἰσοδος τοῦ Στρατηγόπουλου ἐν τῇ πόλει κατὰ τὴν ἐκδίωξιν των Λατίνων τὸ 1261 καὶ ἡ ἐγκατάστασις τοῦ στρατοπέδου τοῦ Μουράτ Β΄ μέσα ἐν τῇ ἰδίᾳ τῇ μονῇ, τὸ 1422. Ἐξω ἀπὸ τὴν πύλην ὑπῆρχε Μαρτύριον ἀφιερῶμένο ἐν τῷ μάρτυρα Λεόντιῳ, καὶ τὸ

¹ Προκόπιος (Loeb 1940), 40.

² Προκόπιος (Loeb 1940), 40-41.

³ *Ἡ ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΤΩΝ ΠΥΓῆ ΑΥΤῆ ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΜΑΝΟΥΗΛ ΒΡΕΝΝΙΟΥ ΤΟΥ ΛΕΟΝΤΟΣ ΕΠΙ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΙ ΜΑΡΙΑΣ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ ΕΝ ΜΗΝΙ ΜΑΙΩ ΣΥΜΑ*, βλ. Ευγένιος 1886, 15-16. Ὁ ἱερέας Ευγένιος ἀνέθεσε ἐν τῷ Μανουὴλ Γεδεών τὴν συμπλήρωσιν καὶ ἐξακρίβωσιν των στοιχείων που ἀφοροῦσαν τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς. Ὁ περισσότεροι μελετητὲς θεωροῦν ὅτι ὁ Γεδεών εἶναι ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου.

⁴ ΜΙΣΝ 1937, 59-60. ΜΙΣΝ= Μιλτιάδης Νομίδης, ψευδώνυμο τοῦ Μανουὴλ Γεδεών.

παρεκκλήσιο της Αγίας Άννας, στη θέση του οποίου κτίστηκε γύρω το Χαδίμ Ιμπραήμ Πασά Τζαμί.⁵ Το συγκρότημα αυτό, το οποίο ανεγέρθηκε γύρω στο 1551, βρισκόταν κοντά στην πύλη της Σηλυμβρίας και περιελάμβανε τζαμί, μεντρεσέ, λουτρά και μαυσωλείο. Ανακαινίστηκε μετά από σεισμό το 1763.⁶ Μεταξύ του 4^{ου} και 5^{ου} πύργου προς Βορρά της Πύλης της Πηγής εντοπίζεται πλήθος αρχιτεκτονικών μελών.⁷ Θεωρούνται ότι ανήκουν σε τρίτη πύλη την οποία χρησιμοποιούσε ο βυζαντινός αυτοκράτορας μόνο όταν ερχόταν στη μονή της Ζωοδόχου Πηγής την ημέρα του εορτασμού της Αναλήψεως. Η διαμόρφωση του τείχους σε αυτό το σημείο θυμίζει το αρχαιοελληνικό γράμμα C. Είναι πιθανό να υπήρχε συνοικία με το ίδιο όνομα (επίσης γνωστή ως Τρίτον). Ο Γεδεών αρνείται να αποδώσει το αμφιθεατρικό σχήμα του τείχους στην ανάγκη για ευκολότερη πρόσβαση του στρατού, όμως ένα τέτοιο ενδεχόμενο δεν μπορεί να αποκλειστεί. Στην συνοικία υπήρχε και ο ναός της Θεοτόκου *επί τῷ Σήγματι*.⁸ Εκτός των χερσαίων τειχών, στα βόρεια του ναού της Πηγής εκτεινόταν πεδιάδα με το όνομα *Εξω Φιλοπάτιον* η οποία αποτελούσε χώρο ανάπαυσης και κυνηγετικό πεδίο για τη βασιλική οικογένεια και την ανώτερη αριστοκρατία.⁹ Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες έκτισαν βασιλικά ενδαιτήματα κοντά στην Θεοτόκο των Πηγών, για τα οποία ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά. Ο Βασίλειος ο Α΄ (867-886) ήταν ο πρώτος που ανήγειρε βασιλικά ενδαιτήματα στην περιοχή καθώς και πέντε ή έξι ναούς, δύο από τους οποίους ήταν αφιερωμένοι στην Παναγία.¹⁰

Τα ενδαιτήματα των Πηγών ήταν, πέρα από χώροι ξεκούρασης και αναψυχής, τόποι περιορισμού όλων εκείνων που θεωρούνταν ανεπιθύμητοι από τη βασιλική εξουσία. Μετά την καταστροφή των βασιλικών ενδαιτημάτων από τον Συμεών το 914, ο Ρωμανός Λακαπηνός τα αναστήλωσε, πιθανώς σε μικρότερη κλίμακα. Όπως ακριβώς και ο ομώνυμος ναός, τα βασιλικά ενδαιτήματα των Πηγών καταστράφηκαν στην αρχή του 15ου αιώνα.¹¹ Είναι σημαντικό να αναφέρουμε σε αυτό το σημείο ότι το φυσικό κάλλος του χώρου που περιέβαλλε την Θεοτόκο των Πηγών, και στο οποίο αναφερόταν ο Προκόπιος ήδη από τον 6ο αιώνα, τονίζεται και στην αφήγηση του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθόπουλου, εκκλησιαστικού συγγραφέα του 14ου αιώνα. Το πονημά του με τίτλο *Λόγος διαλαμβάνων τὰ περὶ τῆς συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς ἀειζώου πηγῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπερφυῶς τελεσθέντων θαυμάτων* βασίζεται σε συλλογή θαυμάτων ανώνυμου συγγραφέα του 10^{ου} αιώνα. Ο Ξανθόπουλος προσθέτει σειρά θαυμάτων

5 ΜΙΣΝ 1937,65-68.

6 Müller-Wiener 1977, 416-417.

7 ΜΙΣΝ 1937,68-69.

8 ΜΙΣΝ 1937, 69-71.

9 ΜΙΣΝ 1937, 53-56.

10 ΜΙΣΝ 1937, 156-157.

11 ΜΙΣΝ 1937, 157-158.

τα οποία συνέβησαν στην εποχή του, κατά την διάρκεια της βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου. Το έργο του αυτό αποτέλεσε τη βάση για τις περισσότερες μελέτες σε σχέση με την ιστορία του ναού.¹² Εκτός από τον ναό, στον ευρύτερο χώρο της μονής υπήρχαν τρία παρεκκλήσια. Το πρώτο εξ αυτών ανήγειρε ο αυτοκράτορας Λέων ΣΤ' (886-912) προς τιμήν της Αγίας Άννας για να εξιλωθεί από την αδικία που διέπραξε απέναντι σε έναν από τους έμπιστους του.¹³ Μέσω αυτού γινόταν η πρόσβαση στο αγίασμα γιατί ήταν κτισμένο έμπροσθεν της κρύπτης. Επίσης, εκεί έψελναν οι μοναχοί μετά το τέλος της πρωινής ακολουθίας.¹⁴ Υπάρχουν αναφορές σε παρεκκλήσι της Αγίας Άννας ήδη από την εποχή του Ιουστινιανού, επειδή εκεί ετάφη μέλος της οικογένειάς του. Ο πρώτος αυτός ναός θα μπορούσε να έχει καταστραφεί στην επιδρομή του Συμεών των Βουλγάρων μεταξύ 913-914.¹⁵ Το δεύτερο παρεκκλήσι ανεγέρθη προς τιμήν είτε της Θεοτόκου είτε του Αρχαγγέλου Μιχαήλ από την Ελένη Αρταβασδίνα όταν εκείνη μετανόησε για την άρνηση της να επιστρέψει την εικόνα της Παναγίας στο ναό της.¹⁶ Το τρίτο παρεκκλήσι, άγνωστου κτήτορα, ήταν αφιερωμένο στον Άγιο Ευστράτιο και βρισκόταν κατά πάσα πιθανότητα στο αίθριο της μονής, αριστερά της κρύπτης του αγιάσματος.¹⁷

---

12 Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 7-8.

13 Για τον Ανώνυμο του 10^{ου} αιώνα, βλ. Talbot 2012 250-254. Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 39-41.

14 ΜΙΣΝ 1937, 140-141.

15 Talbot 2012, 214-216., Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 17.

16 Talbot 2012, 240-245., Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 34-35.

17 Talbot 2012, 259-262.

Α2. Η Θεοτόκος των Πηγών στο Βυζάντιο: χίλια χρόνια ιστορίας (5^{ος}-15^{ος} αιώνας)

Ο ανώνυμος συγγραφέας του 10ου αιώνα, στο έργο του *Διήγησις περί της συστάσεως των εν τη Πηγή της Θεοτόκου ναών και περί των εν αυτοίς γενομένων θαυμάτων* μας παραδίδει την ιδρυτική ιστορία της μονής της Θεοτόκου των Πηγών: την εποχή της βασιλείας του Μαρκιανού και της Πουλχερίας (450-457) ο μετέπειτα αυτοκράτορας Λέων Α΄ (457-474) δεν ήταν παρά ένας απλός στρατιώτης (εικόνα 2). Όμως η τύχη του άλλαξε όταν συνάντησε έναν τυφλό άνδρα και αποφάσισε να τον οδηγήσει στον προορισμό του. Όταν βρέθηκαν κοντά στον τόπο της ιερής πηγής, ο τυφλός ένιωσε βασανιστική δίψα να τον κυριεύει και ζήτησε επίμονα από τον οδηγό του να βρει νερό. Καθώς η περιοχή ήταν γεμάτη με βαλτώδη ύδατα και λάσπη, ο Λέων απελπίστηκε. Η Θεοτόκος μίλησε στο νεαρό άνδρα και του υπέδειξε να αλείψει με λάσπη τα μάτια του τυφλού. Προείπε το μέλλον του ως αυτοκράτορα, ζητώντας του να χτίσει ναό στο όνομα της για να κατοικεί εκεί και να γιατρεύει κάθε ασθένεια. Όταν ο Λέων υπάκουσε στην προσταγή της ο τυφλός θεραπεύτηκε και ο φιλεύσπλαχνος στρατιώτης ανέβηκε πράγματι στο θρόνο.

Σε ανάμνηση του διπλού θαύματος ο Λέων ίδρυσε την *Καταφυγή*, το κτίριο από το οποίο έρρεε το αγίασμα, αφού πρώτα καθάρισε και ευπρέπισε το χώρο. Αν ισχύει κάτι τέτοιο ο ναός θα πρέπει να κτίστηκε μεταξύ 457-474.¹⁸ Αξίζει να αναφέρουμε ότι η θεραπεία του τυφλού στην πηγή παραλληλίζεται εδώ με το αντίστοιχο θαύμα του Χριστού.¹⁹ Το κτίσμα της Καταφυγής γίνεται αργότερα η κρύπτη της εκκλησίας του Ιουστινιανού.²⁰ Ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος αντιγράφει τον παραπάνω ιδρυτικό μύθο παραδίδοντας επιπλέον μια εκτενή περιγραφή του ναού που έχτισε ο Λέων Α΄.²¹ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο ναός ήταν από την αρχή αφιερωμένος στην Παναγία. Ήταν γνωστός με διάφορα προσωνύμια ανά τους αιώνες, όμως σχεδόν όλα περιείχαν αναφορές στην θαυματουργό πηγή. Η αναφορά αυτή μπορεί να σχετιζόταν είτε με την ύπαρξη φυσικής πηγής στο χώρο, είτε σε υπερφυσικό επίπεδο με την Θεοτόκο ως πηγή ευλογίας, χάρις και αγαθών.²² Σύμφωνα με τον Ξανθόπουλο, ο ναός που ανήγειρε ο Λέων Α΄ ήταν ιδιαίτερα εντυπωσιακός.²³ Σε πρώτο επίπεδο τέθηκαν βαθιά θεμέλια και διαχωρίστηκε η φλέβα του αγιάσματος από κάθε άλλη. Ο ναός είχε ύψος ίσο με αυτό των θεμελίων και σχήμα επιμήκους τετραγώνου, καθώς το εύρος του αντιστοιχούσε στο

18 Ευγένιος 1886, 18-23.

19 Talbot 2012, 208-212.

20 Talbot 2012, 429.

21 Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 9-10.

22 ΜΙΣΝ 1937, 20-51.

23 Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 11-14.

ένα τρίτο του μήκους. Η τοιχοδομία ήταν ιδιαίτερα επιμελημένη. Δύο μαρμάρινες κλίμακες, 25 βαθμίδων η κάθε μια, βρισκόταν εκατέρωθεν του ναού για τη διευκόλυνση της πρόσβασης των πιστών. Η πηγή του αγιάσματος βρισκόταν στο μέσο του ναού, μέσα σε κρύπτη με κλίση περίπου 2 οργιών και τετράγωνη περίφραξη με πολύτιμα μάρμαρα. Το νερό έρρεε άφθονο από το στόμιο σε μια μεγάλη διάτρητη λεκάνη, από την οποία ξεπηδούσε το αγίασμα. Εκατέρωθεν του αγιάσματος υπήρχαν δύο κλίμακες, η μία ευθεία, η άλλη ημικυκλική για να διευκολυνθεί η πρόσβαση των πιστών στα δύο διαφορετικά επίπεδα της εκκλησίας. Ολόκληρη η δεξαμενή του αγιάσματος πατούσε σε βαθμιδωτή κρηπίδα. Το νερό συλλεγόταν κάτω από τη λεκάνη και οδηγούνταν σε οχετό που διέτρεχε όλο το δάπεδο της εκκλησίας. Στο σημείο που κατέληγε η ανατολική και δυτική στοά του ναού ακουμπούσαν άλλες δύο, σχηματίζοντας την τετράγωνη κάτοψη που προαναφέρθηκε. Ακριβώς από πάνω τους, μια σειρά ασπίδων με μεγάλα ανοίγματα στο μέσο περιέτρεχε κυκλικά όλο το κτίσμα και έδινε άπλετο φως στην πηγή και το εσωτερικό. Ο ναός στεγαζόταν με μεγάλο τρούλο ο οποίος έφερε πλούσιο διάκοσμο με δεσπόζουσα την παράσταση της Παναγίας ως Ζωοδόχου Πηγής με το θείο Βρέφος στην αγκαλιά της. Πέρα από την ορθομαρμάρωση, γνωρίζουμε ότι υπήρχε πλούσιος ψηφιδωτός διάκοσμος.²⁴

Είναι σχεδόν σίγουρο ότι στις αρχές του 14ου αιώνα δεν σώζόταν τίποτα από τον ναό του Λέοντα. Θα μπορούσε ο Κάλλιστος να περιγράψει τον μεταγενέστερο ναό του Ιουστινιανού; Ο Γεδεών υποστηρίζει ότι ο Ξανθόπουλος θα μπορούσε να έχει αντλήσει πληροφορίες για το πρώτο κτίσμα μέσα από πηγές που συμβουλευτήκε, άγνωστες σε εμάς σήμερα. Ο ανώνυμος του 10^{ου} αιώνα κάνει λόγο για Καταφυγή και αποδίδει τον πρώτο ναό στον Ιουστινιανό. Είναι πολύ πιθανό η περιγραφή αυτή να αναφέρεται σε κάποια μεταγενέστερη μορφή που πήρε ο χώρος του προσκυνήματος.²⁵ Ο Janin τοποθετεί την ίδρυση του ναού στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αιώνα, σημειώνοντας ότι υπάρχουν δύο αντικρουόμενες απόψεις για το θέμα αυτό. Πιστεύει ότι η διήγηση του Ξανθόπουλου που αποδίδει τα εγκαίνια στον Λέοντα είναι μάλλον κατασκευή των μοναχών για να προσδώσουν κύρος και αρχαιότητα στο μοναστήρι τους, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχε κάποιο προγενέστερο λατρευτικό κτίσμα. Από τις πηγές πληροφορούμαστε για κάποιον Μηνά, ο οποίος διατέλεσε ηγούμενος της Μονής το 536.²⁶ Σχετικά με την ανέγερση του πρώτου ναού της Ζωοδόχου Πηγής από τον Ιουστινιανό σώζονται δύο διηγήσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, η οποία περιλαμβάνεται στα *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, αποδίδεται σε ανώνυμο συγγραφέα και χρονολογείται γύρω στο

24 Ξανθόπουλος (Lepzig 1802), 13.

25 ΜΙΣΝ 1937, 78-81.

26 Janin 1969, 223-224.

995, ο αυτοκράτορας επιστρέφοντας από το κυνήγι είδε πλήθος προσκυνητών να συρρέουν σε ένα ταπεινό κτίσμα. Υπεύθυνος για το ναΐδριο αυτό ήταν μόνο ένας μοναχός. Όταν έμαθε ο Ιουστινιανός ότι ο τόπος αυτός συνδεόταν με πηγή από την οποία ανάβλυζε θαυματουργό αγίασμα, έκτισε μεγάλο ναό με τα υλικά που περίσσεψαν από την ανέγερση της Αγίας Σοφίας.²⁷ Τόσο στην ανώνυμη συλλογή θαυμάτων όσο και στο μεταγενέστερο έργο του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθόπουλου, η πρωτοβουλία του αυτοκράτορα αποδίδεται σε διαφορετικά αίτια.

Ο Ιουστινιανός, άγνωστο πότε ακριβώς, αντιμετώπιζε επίμονη δυσκολία στην ούρηση, πάθηση η οποία του προκαλούσε φρικτούς πόνους.²⁸ Οι ειδικές αγωγές των ιατρών απέτυχαν να βελτιώσουν την κατάσταση και έτσι ο θάνατος έμοιαζε αναπόφευκτος μέχρι την στιγμή που η Θεοτόκος εμφανίστηκε στον ύπνο του αυτοκράτορα και τον προέτρεψε να πει νερό από την πηγή της. Η εκκλησία που ανεγέρθηκε στο όνομα της Παναγίας θεωρήθηκε αφιέρωση του αυτοκράτορα ως ευχαριστία για την ιασή του.²⁹ Ήδη έγινε λόγος για τη συνοπτική περιγραφή του ναού από τον Προκόπιο, ο οποίος τον εντάσσει στο ευρύτερο οικοδομικό πρόγραμμα που είχε αναλάβει την εποχή εκείνη ο Ιουστινιανός. Αν δεχθούμε ότι υπήρχαν στο σημείο αυτό προγενέστερα κτίσματα λατρευτικού χαρακτήρα θα μπορούσαν κάλλιστα να έχουν καταστραφεί λόγω των ισχυρών σεισμών που έπληξαν την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας μεταξύ 541-559.³⁰

Η ύπαρξη ευκτήριου αναιρεί μεταξύ άλλων και τη λεπτομερή περιγραφή του ναού που ο Νικηφόρος αποδίδει στον Λέοντα Α΄. Είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς ότι ένα προσκύνημα, που δέχθηκε την εύνοια του αυτοκράτορα, έπεσε στην αφάνεια για να αναδειχθεί ξαφνικά, πενήντα με εκατό χρόνια αργότερα. Όποιος και αν ήταν ο λόγος για την επιλογή του αυτή, μπορούμε να ορίσουμε με βεβαιότητα τον Ιουστινιανό ως τον πρώτο κτήτορα της μονής της Ζωοδόχου Πηγής. Μεταξύ του θανάτου του Ιουστινιανού και της επόμενης επώνυμης παρέμβασης στο μνημείο μεσολάβησαν πάνω από διακόσια χρόνια. Είναι σίγουρο ότι το μνημείο υπέστη φθορές οι οποίες σχετίζονται με τις περιπέτειες της Κωνσταντινούπολης κατά το διάστημα αυτό, όπως άλλωστε αναφέρει και ο Ξανθόπουλος. Η επιδρομή των Αβάρων το 626 υπήρξε η πρώτη μιας σειράς επιδρομών που προκάλεσαν σημαντικές καταστροφές της χώρας εκτός των τειχών. Βούλγαροι και Σλάβοι λεηλάτησαν τα περίχωρα της πρωτεύουσας το 707. Δεν έλειψαν και οι σεισμοί, ο καταστρεπτικότερος των οποίων συνέβη στα τέλη Οκτωβρίου του 740. Θα μπορούσαν όλα τα παραπάνω να προκαλέσουν την

27 Για τα Πάτρια του 10ου αιώνα βλ. Preger (Lipsiae 1901), 259-260.

28 Talbot 2012, 210-215.

29 Ξανθόπουλος (Leipsig 1802), 14-15.

30 ΜΙΣΝ 1937, 89-96.

καταστροφή της μονής σε τέτοιο βαθμό ώστε να είναι απαραίτητη η εκ νέου ανεγερσή της;

Το επόμενο πρόσωπο που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ιστορία του προσκυνήματος ήταν μια γυναίκα, η Ειρήνη η Αθηναία. Ως σύζυγος του αυτοκράτορα Λέοντα Δ΄ και μητέρα του Κωνσταντίνου ζ΄ άσκησε τη βασιλική εξουσία μαζί με τον ανήλικο γιό της μεταξύ 780-790 και θεωρείται η δεύτερη επιβεβαιωμένη κτήτορας του ναού της Πηγής. Σύμφωνα με τον Γεδεών ο ναός κατέπεσε οριστικά μετά από δύο ακόμα σεισμούς που τοποθετούνται μεταξύ 790-796.³¹ Οι δύο σωζόμενες συλλογές θαυμάτων αποδίδουν την επιλογή της Ειρήνης να ξαναχτίσει την εκκλησία στην ευγνωμοσύνη της αυτοκράτειρας όταν θεραπεύτηκε από χρόνια αιμορραγία.³² Δώρισε χρυσοποίκιλτα υφάσματα, το δικό της στέμμα και του γιου της, καθώς και διάλιθα σκεύη για την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας. Επιπρόσθετα, παρήγγειλε ψηφιδωτή παράσταση η οποία θα απαθανάτιζε την προσφορά τους ώστε η θαυματοποιός δύναμη του αγιάσματος να γίνει γνωστή σε όλους όσοι επισκέπτονταν το ναό.³³ Λίγα χρόνια αργότερα η Θεοδώρα, σύζυγος του αυτοκράτορα Θεοφίλου (829-842), θα γίνει ευεργέτιδα της μονής όταν η κόρη της Θέκλα θεραπεύτηκε από επίμονο πυρετό. Η δράση της συνεχίστηκε μέχρι τον θάνατό της και επικυρώθηκε με αυτοκρατορικά χρυσόβουλα.³⁴

Στις 9 Ιανουαρίου του 869 μεγάλος σεισμός έπληξε την Κωνσταντινούπολη: οι συνέπειες του οποίου στο ναό της Πηγής αποτυπώνονται γλαφυρά στις πηγές. Ο τρούλος της μονής κατέπεσε χωρίς να τραυματιστεί κανένας από τους παρευρισκόμενους, μετά από παρέμβαση της Θεοτόκου. Ο Βασίλειος Α΄ σκόπευε να ξανακτίσει τον ναό σε μεγαλύτερη κλίμακα αλλά αποθαρρύνθηκε από τους συμβούλους του και περιορίστηκε στο να αναστηλώσει το κτίσμα εκ βάθρων.³⁵ Μετά το πέρας των οικοδομικών εργασιών ξεκίνησε η διακόσμηση του εσωτερικού, η οποία συνοδεύτηκε από ένα ακόμα θαύμα. Την στιγμή που αποτυπωνόταν με ψηφίδες η Κάθοδος του Αγίου Πνεύματος, οι κλίμακες που στήριζαν τους ζωγράφους άρχισαν να καταρρέουν. Η καταστροφή αποφεύχθηκε όταν η προστάτιδα της πηγής στήριξε τις σκαλωσιές και απέτρεψε την απότομη πτώση τους.³⁶ Ο ναός του Βασιλείου Α΄ ήταν εκείνος που γνώρισε ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος. Στην πραγματικότητα η πράξη αυτή εντασσόταν σε ένα ευρύτερο οικοδομικό πρόγραμμα που είχε σαν στόχο την επισκευή των φθορών που προκλήθηκαν από αλλεπάλληλους σεισμούς.³⁷ Ο Τσάρος Συμεών νίκησε το στρατό των

31 ΜΙΣΝ 1937, 99-103.

32 Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 20-22.

33 Talbot 2012, 222-223.

34 Talbot 2012, 224-225.

35 Talbot 2012, 234-239.

36 Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 30-31.

37 ΜΙΣΝ 1937, 104-110.

Βυζαντινών στην πεδιάδα των Πηγών και πυρπόλησε το ναό στις 7 Σεπτεμβρίου 924.³⁸ Οι καταστροφές στη μονή και τα παρακείμενα παλάτια θα πρέπει να αποκαταστάθηκαν γρήγορα γιατί εκεί έλαβαν χώρα με εξαιρετική μεγαλοπρέπεια το 932 οι γάμοι της εγγονής του Ρωμανού Λακαπηνού Μαρίας και του Πέτρου, διαδόχου του Συμεών. Ο Νικηφόρος Φωκάς παρευρέθηκε στη Μονή της Ζωοδόχου Πηγής για τους εορτασμούς της Αναλήψεως το 966 και έπεσε θύμα εξύβρισης και επίθεσης από μια γυναίκα και την κόρη της κατά τη διάρκεια διαμάχης μεταξύ Ορθοδόξων και Αρμενίων.³⁹

Το ακριβές τυπικό που ακολουθούσαν την ημέρα εκείνη το γνωρίζουμε μέσα από το έργο *De ceremoniis* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου. Ο αυτοκράτορας και τα μέλη της αυλής ταξίδευαν μέσω πλοιαρίου μέχρι τη Χρυσή Πύλη.⁴⁰ Η αποβίβασή τους γινόταν στην αποβάθρα των Πηγών, για την οποία υπάρχουν πολλαπλές μαρτυρίες ακόμα και μετά το 1453.⁴¹ Όταν η πομπή έφτανε στην είσοδο που βρισκόταν απέναντι από τον ναό και είχε δημιουργηθεί ειδικά για αυτή την περίπτωση, κατέβαιναν από τα αλογά τους οι πατρίκιοι και όλοι οι ευγενείς. Ο μόνος που επιτρεπόταν να ξεπεζέψει μπροστά στο βαπτιστήριο ήταν ο ίδιος ο αυτοκράτορας ο οποίος εισερχόταν στα διαμερισμάτα του και αφαιρούσε το στέμμα του για να ενδυθεί την τελετουργική χλαμύδα. Λίγο αργότερα, συνοδευόμενος πάντοτε από την ακολουθία του, δεχόταν τιμές από τους Βένετους και τους Πράσινους οι οποίοι του προσέφεραν σταυρούς και άνθη. Ο αυτοκράτορας και ο πατριάρχης εισέρχονταν μαζί στον κυρίως ναό. Αφού προσκυνούσε την αγία τράπεζα ο αυτοκράτορας ανερχόταν μέσω κλίμακας στα υπερώα και παρακολουθούσε την Θεία Λειτουργία. Λάμβανε τη Θεία Ευχαριστία από τον ίδιο τον πατριάρχη και στη συνέχεια γευμάτιζε στο τρικλίνιο προτού αποσυρθεί στα διαμερισμάτα του. Μετά το τέλος της Θείας Λειτουργίας οι δύο άνδρες γευμάτιζαν μαζί.

Στη Μονή της Θεοτόκου των Πηγών διαδραματίστηκαν σημαντικά ιστορικά γεγονότα. Για να δώσει τέλος στις ιδεολογικές τους διαφωνίες, ο Αλέξιος Κομνηνός ανάγκασε τον Ιωάννη Ιταλό να φορέσει το μοναχικό σχήμα στην Ζωοδόχο Πηγή το 1084. Λίγα χρόνια νωρίτερα είχε συναντήσει εκεί τον Κωνσταντίνο Μονομάχο, προτού ο τελευταίος αναχωρήσει για το Δυρράχιο.⁴² Στο τέλος της πρώτης χιλιετίας η μονή της Ζωοδόχου Πηγής θεωρούνταν ένα από τα λαμπρότερα προσκυνήματα της Κωνσταντινούπολης.⁴³ Μετά την κατάληψη της πρωτεύουσας από τους Σταυροφόρους το 1204, η μονή πέρασε στα χέρια του λατινικού κλήρου και ακολούθησε το δυτικό τυπικό. Ο Νικηφόρος Κάλλιστος

38 Janin 1969, 224-225.

39 Λέοντος Διακόνου (Bonn 1828), 64-66.

40 Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (Bonn 1829), 108-114.

41 ΜΙΣΝ 1937, 158-167. Το μικρό αυτό λιμάνι δεν χρησιμοποιούταν αποκλειστικά για τη μετάβαση του αυτοκράτορα στη μονή της Ζωοδόχου Πηγής.

42 Janin 1969, 225.

43 ΜΙΣΝ 1937, 110-114.

Ξανθόπουλος περιγράφει με μελανά χρώματα την αλλαγή αυτή και τονίζει το γεγονός ότι η Θεοτόκος έπαυσε να πραγματοποιεί θαύματα όσο η μονή βρισκόταν κάτω από ξένη κυριαρχία. Το αγίασμα άρχισε να ανακουφίζει ξανά τους πιστούς όταν ανέβηκε στο θρόνο ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ (1282-1328), ο οποίος, στα εκκλησιαστικά ζητήματα, ακολουθούσε εκ διαμέτρου αντίθετη πολιτική από τον πατέρα του, Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1261-1282).⁴⁴ Αν και δεν μας δίδεται η ακριβής ημερομηνία για την επιστροφή των ορθοδόξων κληρικών στην Ζωοδόχο Πηγή, μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνέβη γύρω στα 1300, επειδή την εποχή που έγραφε ο Ξανθόπουλος (μεταξύ 1306-1320) η Αγία Τράπεζα ήταν ακόμη διαμορφωμένη με βάση το λατινικό τυπικό. Το 1328 ο νεαρός τότε Ανδρόνικος Γ΄ (1328-1341) στρατοπέδευσε κοντά στο μοναστήρι προτού καταλάβει την Πόλη.⁴⁵ Κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα παρατηρείται αναβίωση της λατρείας της Θεοτόκου των Πηγών, γεγονός που εκφράζεται με διάφορους τρόπους. Το προσωνόμιο *Ζωοδόχος Πηγή* δεν είχε αποδοθεί σε συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο της Παναγίας πριν από την εποχή εκείνη, είχε όμως χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει την Θεοτόκο σε αγιολογικά κείμενα.

Το έργο του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθόπουλου, από το οποίο αντλούμε τόσες πληροφορίες για την ιστορία της μονής σχετίζεται αναμφίβολα με την προσπάθεια ανάδειξης του προσκυνήματος. Δεν είναι τυχαίο ότι ο ίδιος είναι ο συγγραφέας της ακολουθίας που συνετέθη για την τελετή των εγκαινίων, την πρώτη Κυριακή μετά το Πάσχα, αντικαθιστώντας την εορτή του αγίου Πέτρου. Ο όρος *Ζωοδόχος Πηγή* χρησιμοποιείται μόνο μια φορά σε ολόκληρο το κείμενο. Θα μπορούσε η επιλογή αυτή να θεωρηθεί το πρώτο βήμα στην καθιέρωση του;⁴⁶ Επιπρόσθετα, τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα διαμορφώνεται ένας νέος εικονογραφικός τύπος της Θεοτόκου ως Ζωοδόχου Πηγής ο οποίος εμφανίζεται σε διάφορες παραλλαγές και παρουσιάζει ευρεία διάδοση.⁴⁷ Για τον νέο αυτό τύπο και το ρόλο του θα γίνει λόγος σε επόμενο κεφάλαιο. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ξανθόπουλος αναφέρεται σε ψηφιδωτή παράσταση με το ίδιο θέμα πάνω ακριβώς από το χώρο του αγιάσματος.⁴⁸ Την αναβίωση αυτή μαρτυρεί ως ένα βαθμό και η αναφορά του Νικηφόρου Γρηγορά στην ίαση του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ΄ στο Διδυμότειχο, όταν ο τελευταίος ζήτησε να του φέρουν νερό από την Ζωοδόχο Πηγή.⁴⁹ Ο ίδιος είχε αποδώσει στον πατριάρχη Ησαΐα την εκκλησία και όλα τα έσοδα της μέχρι τον θάνατο του. Όταν συνέβη αυτό η Ζωοδόχος Πηγή πέρασε στην δικαιοδοσία της

44 Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 63-65.

45 Γρηγοράς (Bonn 1829), 359.

46 Πεντηκοστιάριον 1890, 16-20.

47 Talbot 1994, 135-138.

48 Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 13.

49 Γρηγοράς (Bonn 1829), 442.

Μονής Αγίας Λαύρας στο Άγιον Όρος.⁵⁰ Ο Γεδεών υποστηρίζει ότι δεν πρόκειται για το ίδιο μοναστήρι, άποψη με την οποία διαφωνεί ο Janin.⁵¹ Τον Μάιο του 1347 η Ελένη, κόρη του Ιωάννη Καντακουζηνού, παρουσιάστηκε στο μέλλοντα σύζυγο της με πλήρη αυτοκρατορική περιβολή στο μοναστήρι της Παναγίας των Πηγών. Οι μέλλουσες αυτοκράτειρες συναντούσαν εκεί τους συζύγους τους όταν έφταναν στην Κωνσταντινούπολη δια ξηράς. Την ίδια εποχή γνωρίζουμε ότι πολλά από τα επιγράμματα του Μανουήλ Φιλί συνόδευαν έργα τέχνης με θέμα την Ζωοδόχο Πηγή.⁵² Ο Ιγνάτιος, Ρώσος προσκυνητής που επισκέφτηκε το μοναστήρι τον Αύγουστο του 1389, κάνει λόγο για το θαυματουργό αγίασμα, ενώ ένας ανώνυμος συμπατριώτης του αναφέρει ότι μέσα στο νερό υπήρχαν ψάρια. Η μαρτυρία αυτή είναι η πρώτη του είδους της και σχετίζεται άμεσα με τον θρύλο των μισοτηγανισμένων ψαριών και της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1453.⁵³

Ο ναός της Θεοτόκου της Πηγής εόρταζε αρκετές φορές κατά τη διάρκεια του εκκλησιαστικού έτους. Η 8η Ιανουαρίου ήταν αφιερωμένη στο θαύμα του γάμου της Κανά.⁵⁴ Την Καθαρά Δευτέρα μνημονεύονταν η μετάνοια της Ελένης Μαγίστρισσας.⁵⁵ Ο Βασίλειος Α΄ (867-886) και ο γιος του Λέων ζ΄ (886-912) καθιέρωσαν μεγαλοπρεπή εορτή στις 25 Μαρτίου, τα έξοδα της οποίας κάλυπτε ένας εκ των ευγενών. Στο παρεκκλήσιο της Αγίας Άννας γινόταν πανηγύρεις τρεις φορές το χρόνο, ενώ στο παρεκκλήσι του Αγίου Ευστρατίου εορταζόταν στις 13 Δεκεμβρίου η μνήμη του ομώνυμου αγίου. Τα εγκαίνια του ναού της Θεοτόκου των Πηγών μνημονεύονταν είτε στις 9 Ιουλίου είτε την Παρασκευή μετά το Πάσχα, πάντοτε σε σχέση με τα θαύματα που πραγματοποιούσε η Παναγία. Στις 16 Αυγούστου εορταζόταν η επαναφορά της ροής του αγιάσματος μετά από σεισμική δόνηση, πιθανότατα το 541. ημέρες ενωρίτερα τιμούσαν οι μοναχοί της Πηγής την μνήμη του κτήτορα Ιουστινιανού. Επιπλέον, στις 14 Αυγούστου εορταζόταν η προσφορά του πατριάρχη Ευγενίου.⁵⁶ Ο μεγαλοπρεπής εορτασμός την Παρασκευή της Διακαινησίμου καθιερώθηκε στις αρχές του 14ου αιώνα.⁵⁷

---

50 Ευγένιος 1886, 71-72.

51 Janin 1969, 225.

52 Janin 1969, 226.

53 Majeska 1984, 325-326.

54 Janin 1969, 227.

55 Talbot 2012, 240-245. Βλ. και Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 34-35.

56 Talbot 2012, 257-258.

57 ΜΙΣΝ 1937, 139-143.

Α3. Η Ζωοδόχος Πηγή μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης και η ανανέωση του προσκυνήματος: 16^{ος}- 20^{ος} αιώνας

Στις αρχές του 15ου αιώνα, η μονή βρισκόταν σε κατάσταση εγκατάλειψης μετά την πολιορκία του Μουράτ Β΄ το 1422. Παρά το γεγονός ότι δεν υπήρχε πια ναός, οι πιστοί συνέχιζαν να συρρέουν στην πηγή του αγιάσματος αναζητώντας ανακούφιση. Στο έργο του *De Constantinopoleos topographia* (1546) ο Pierre Gilles αναφέρεται σε πηγή κοντά στα τείχη, η οποία ονομάζεται Χρυσοπηγή. Υποστηρίζει ότι η ονομασία αυτή σχετίζεται με την ανάμνηση του ναού της Ζωοδόχου Πηγής, χωρίς όμως να σώζεται κάποιο ίχνος του.⁵⁸ Με την άποψη αυτή διαφωνεί κάθετα ο Γεδεών, ο οποίος και συγκεντρώνει για πρώτη φορά τις μαρτυρίες των περιηγητών για το μνημείο.⁵⁹ Την Παρασκευή της Διακαινησίμου του 1576 ο πρέσβης της Γερμανίας στην Κωνσταντινούπολη Stephan Gerlach σημειώνει στο ημερολόγιο του την ύπαρξη πηγής κοντά στην πύλη της Σηλυμβρίας, στην οποία την ημέρα εκείνη συρρέει πλήθος προσκυνητών.⁶⁰ Την χαρακτηρίζει Χρυσοπηγή για τον ίδιο λόγο με τον Gilles και κάνει μνεία στην ύπαρξη ψαριών μέσα στο νερό. Ένδεκα χρόνια αργότερα ο Leunclavius επισκέπτεται το σημείο επιβεβαιώνοντας όχι μόνο την αθρόα προσέλευση των πιστών αλλά και την ύπαρξη θεμελίων προγενέστερου ναού.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία υποθέτουμε πως η προσέλευση των προσκυνητών στην πηγή υπήρξε αξιοσημείωτη και συνεχής χωρίς να υπάρχει επίσημος χώρος λατρείας. Υπάρχουν αρκετές αναφορές στις θαυματουργικές ιδιότητες του αγιάσματος από τις οποίες επωφελούνταν εξίσου χριστιανοί και μουσουλμάνοι. Με σουλτανικό φερμάνι του έτους 1703, καταργήθηκε από τον Αχμέτ Γ΄ το χρηματικό ποσό που έπρεπε να καταβάλλουν οι πιστοί στους Γενίτσαρους που φύλασσαν την πηγή.⁶¹

Το 1727 ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Παΐσιος εκδίδει επίσημο έγγραφο σχετικό με την ανακαίνιση του ναού, το παλαιότερο στην νεώτερη ιστορία του μνημείου. Σύμφωνα με αυτό, βρέθηκε στον χώρο του ιερού βήματος παλαιότατη εικόνα της Θεοτόκου η οποία κοσμήθηκε με ασήμι. Η πρωτοβουλία του μητροπολίτη Δέρκων Νικοδήμου να αναστηλώσει την εκκλησία στο Μπαλουκλί υποστηρίχθηκε με την παροχή 800 γροσίων από την πλευρά του Πατριαρχείου, το οποίο βρισκόταν

⁵⁸ Gyllii 1632, 315-316.

⁵⁹ ΜΙΣΝ 1937, 175-177.

⁶⁰ Gerlach 1674, 186-187.

⁶¹ ΜΙΣΝ 1937, 177-179.

την εποχή εκείνη σε πρωτοφανή οικονομική στενότητα.⁶²

Η κατασκευή κελιών στην Ζωοδόχο Πηγή και η απόσβεση των χρεών κατέστη δυνατή μετά από έρανο που πραγματοποιήθηκε για τον σκοπό αυτό. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι αναφορές σε προσπάθειες υφαρπαγής και ελέγχου του αγιάσματος από τους Αρμένιους παρά τα αυτοκρατορικά φερμάνια που το απέδιδαν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο.⁶³ Από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα η διαχείριση του προσκυνηματος πέρασε στα χέρια επιτροπής που οριζόταν από τον επίσκοπο Δέρκων, ενώ η ανήκε στην πνευματική δικαιοδοσία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως από το 1790 και εξής. Το 1793 και το 1807, ο ναός επισκευάστηκε. Αξίζει να αναφέρουμε ότι μετά την υπογραφή της συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή το 1794 απαγορεύθηκε η άσκηση διώξεων στους χριστιανούς που επισκέπτονταν το αγίασμα. Τον ίδιο χρόνο ο ναός έγινε πατριαρχικό σταυροπήγιο και υποχρεώθηκε να διαθέτει τα εισοδηματά του σε φιλανθρωπικά ιδρύματα, κυρίως νοσοκομεία.⁶⁴

Στις 24 Μαΐου 1821 το προσκύνημα έπαθε πολύ σοβαρές ζημιές από τους Γενίτσαρους και τον όχλο, αλλά με απόφαση του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ κτίστηκε εκ βάθρων νέα εκκλησία που αντιστοιχούσε απόλυτα στις διαστάσεις του βυζαντινού ναού. Το μέγεθος του αρχαιότερου κτιρίου διαπιστώθηκε κατά την διάρκεια εργασιών θεμελίωσης που ξεκίνησαν το 1833. Βρέθηκαν ίχνη του νάρθηκα και η μεσαία μαρμάρινη πύλη. Τα εγκαίνια του ναού έγιναν στις 2 Φεβρουαρίου 1835 και η κατασκευή του κόστισε 326.000 γρόσια (εικόνα 3). Τις εργασίες επέβλεπε ο τότε πατριάρχης Κωνσταντίνος Α΄, ενώ λίγο καιρό μετά τα εγκαίνια επισκέφτηκε το μνημείο και ο σουλτάνος. Το 1837 η εκκλησία ίδρυσε και τέταρτο νοσοκομείο και ονομάστηκε Ιερά Νοσοκομειακή Μονή της Ζωοδόχου Πηγής. Άλλα τρία ιδρύματα τέτοιου είδους είχαν δημιουργηθεί στα τέλη του 18ου αιώνα.⁶⁵ Η διαμόρφωση του αγιάσματος και η κάθοδος προς αυτό μέσω βαθμίδων ακολουθεί το αρχικό πρότυπο, δεν σώζεται όμως κανένα άλλο αρχιτεκτονικό ίχνος του όλου συγκροτήματος (εικόνα 4).⁶⁶ Επιπλέον, οι συνθήκες ανέγερσης της νεώτερης εκκλησίας καθώς και όσοι πρωτοστάτησαν στην προσπάθεια αυτή, μνημονεύονται σε τέσσερις επιγραφές που βρίσκονται σε διαφορετικά σημεία του κτιρίου. Ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής καθώς και η συνοικία στην οποία βρίσκεται, είναι γνωστός ως Μπαλικλί από την τουρκική λέξη *balik* που σημαίνει “ψάρι”. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αναφέρεται στα ψάρια τα οποία ακόμα και σήμερα κολυμπούν μέσα στο αγίασμα.⁶⁷ Οι τάφοι των Οικουμενικών Πατριαρχών βρίσκονται στο προαύλιο της εκκλησίας. Η μονή της Ζωοδόχου Πηγής στην Κωνσταντινούπολη

62 Ευγένιος 1886, 226-227.

63 Ευγένιος 1886, 87-90.

64 ΜΙΣΝ 1937, 182-183.

65 Moutafon 2008: http://constantinople.ehw.gr/Forms/flLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=11780#noteendNote_8

66 ΜΙΣΝ 1937, 184-187.

67 ΜΙΣΝ 188-190.

συνεχίζει να αποτελεί ένα από τα δημοφιλέστερα προσκυνήματα ίασης, όχι μόνο για τους Έλληνες ορθοδόξους. Οι περισσότεροι πιστοί την επισκέπτονται την Παρασκευή, ενώ καθημερινές είναι οι τελετές εις μνήμην των νεκρών που βρίσκονται θαμμένοι στο γειτονικό νεκροταφείο (εικόνα 5). Η μεγαλύτερη προσέλευση σημειώνεται την Παρασκευή μετά το Πάσχα και στις 14 Σεπτεμβρίου.⁶⁸

---

⁶⁸Janin 1969, 228.

Κεφάλαιο Β. Τα θαύματα της Ζωοδόχου Πηγής: Ασθένεια και θεραπεία

Β1. Αναζητώντας την θεραπεία στον χριστιανικό κόσμο: προσκυνήματα ίασης και συλλογές θαυμάτων

Η ανάγκη του ασθενούς να βρει θεραπεία συχνά εκφράζεται με την επίκληση σε μια δύναμη που ξεπερνά τα ανθρώπινα μέτρα. Η αναζήτηση αυτή δεν περιορίζεται σε κάποιο συγκεκριμένο τόπο ή χρονική στιγμή μέσα στην ιστορία, από τις προσφορές στα μινωικά ιερά κορυφής στα σημερινά τάματα. Αν θελήσουμε να μελετήσουμε την αρρώστια και την αντιμετώπισή της στο βυζαντινό κόσμο, τί μπορούμε να μάθουμε από τα προσκυνήματα ίασης και τις γραπτές πηγές που τα συνοδεύουν; Η επίσκεψη των χριστιανών σε ιερούς τόπους με ιαματικές ιδιότητες ξεκίνησε ήδη από την Ύστερη Αρχαιότητα, είτε στους Αγίους Τόπους είτε στους τάφους και στα μαρτύρια των αγίων. Φιαλίδια, γνωστά ως *ευλογίες*, διατηρούσαν νερό, χρώμα ή λάδι. Τόσο τα ίδια τα αντικείμενα -κατασκευασμένα συχνότερα από πηλό αλλά και από άλλα υλικά- όσο και το περιεχόμενο τους αντανάκλουν τις θεραπευτικές ιδιότητες του χώρου από τον οποίο προέρχονταν.⁶⁹ Μετά τις αραβικές κατακτήσεις του 7ου αιώνα τα προσκυνήματα στη Μέση Ανατολή παρακμάζουν.

Η Θεοτόκος των Πηγών στην Κωνσταντινούπολη, όπως και άλλα προσκυνήματα στη Βυζαντινή επικράτεια, συνεχίζουν να λειτουργούν και μέσα στη βυζαντινή περίοδο. Νέοι άγιοι λατρεύονται από τον 9ο αιώνα και εξής: ο βίος τους καταγράφεται και τα θαύματα που πραγματοποιούν κατά τη διάρκεια της ζωής τους ή μετά το θάνατό τους αφορούν σε πολλές περιπτώσεις τη θεραπεία ασθενειών. Υπάρχει μεγάλη ποικιλία προβλημάτων, σωματικών και ψυχικών, καθώς και μεθόδων για την αντιμετώπισή τους. Πόσο μακριά ήταν διατεθειμένος να ταξιδέψει κανείς για να ανακτήσει την υγεία του; Υπήρχαν περιορισμοί ανάλογα με το φύλο, την ηλικία ή την κοινωνική και οικονομική κατάσταση του πάσχοντος; Τα συμπεράσματα από τη μελέτη των κειμένων αυτών μπορούν να βοηθήσουν στην καλύτερη κατανόηση του φαινομένου στη Μονή της Ζωοδόχου Πηγής⁷⁰

⁶⁹ Vikar 1982, 65-86.

⁷⁰ Για τη σχέση μεταξύ των κειμένων που ιστορούν βίους αγίων και των προσκυνημάτων ίασης, βλ. Talbot 2002, 153-170. Το άρθρο περιλαμβάνει σημαντικά στατιστικά δεδομένα.

B2. Περί τῆς συστάσεως τῶν ἐν τῇ Πηγῇ τῆς Θεοτόκου ναῶν καὶ περὶ τῶν ἐν αὐτοῖς γενομένων θαυμάτων

B2a. Ἡ διήγηση: Ἀνώνυμος συγγραφέας, επώνυμοι ευεργετηθέντες

Ο ανώνυμος συγγραφέας της διήγησης *Περί τῆς συστάσεως τῶν ἐν τῇ Πηγῇ τῆς Θεοτόκου ναῶν καὶ περὶ τῶν ἐν αὐτοῖς γενομένων θαυμάτων*, προσφέρει στον αναγνώστη τη μοναδική ευκαιρία να παρακολουθήσει την πορεία του ναού της Θεοτόκου των Πηγῶν από τον 5ο έως τον 10ο αιώνα. Το έργο αυτό πιστεύεται ότι γράφτηκε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ρωμανού Β' (959-963).⁷¹ Πρόκειται για μια αφήγηση που έχει ως στόχο να γνωστοποιήσει στους πιστούς την ευεργετική δύναμη του αγιάσματος που ρέει υπό την προστασία της Παναγίας. Γραμμένο με απλό τρόπο και χωρίς έμφαση στη ρητορική, εντάσσεται κατά τον Ευθυμιάδη στην προσπάθεια ανανέωσης του ρεύματος του εγκυλοπαιδισμού στα τέλη της πρώτης χιλιετίας. Η *Διήγησις περὶ τῆς συστάσεως τῶν ἐν τῇ Πηγῇ τῆς Θεοτόκου ναῶν καὶ περὶ τῶν ἐν αὐτοῖς γενομένων θαυμάτων*, σώζεται σε ένα και μόνο χειρόγραφο του 12ου αιώνα που φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού (Vaticanus Graecus 882).⁷² Η χρονολόγηση του κειμένου έγινε με βάση αναφορές σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, ενώ είναι σχεδόν σίγουρο ότι το έργο γράφτηκε για να διαβάζεται δημόσια.⁷³ Στη εν λόγω συλλογή περιλαμβάνονται κυρίως θαύματα ίασης, και σε πολύ μικρότερο βαθμό, θαυματουργικές ενέργειες άλλου είδους.

Από τα 36 θαύματα ίασης, η συντριπτική πλειοψηφία αφορά είτε μέλη της βασιλικής οικογένειας, είτε επιφανείς αριστοκράτες, κοσμικούς και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους. Η έμφαση που δίδεται στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα δεν είναι ένα συνηθισμένο χαρακτηριστικό των θαυματουργικών διηγήσεων, οι οποίες συνήθως εξιστορούν ίασεις των καθημερινών ανθρώπων. Πρόκειται επομένως για μια συνειδητή επιλογή: ο συγγραφέας είναι άνθρωπος της εποχής του. Όλοι όσοι ανήκουν σε υψηλά κοινωνικά στρώματα εκθειάζονται για την ευσέβεια και τη γενναιοδωρία τους. Η Θεοτόκος των Πηγῶν παρουσιάζεται ως αναπόσπαστο κομμάτι του αυτοκρατορικού τυπικού, ενώ αντικείμενα και χώροι που εντάσσονται μέσα στο μοναστήρι αναφέρονται πάντα σε σχέση με το όνομα και την ιδιότητα του κτήτορά τους. Οι ευεργετηθέντες βασιλείς και ευγενείς συχνά προσφέρουν ως ευχαριστία πολύτιμα αντικείμενα, χρήματα ή κτίσματα, όπως για παράδειγμα ένα παρεκκλήσιο. Σε

71 Efhymiadis 2006-2007, 288.

72 Efhymiadis 2006-2007, 283-288.

73 Efhymiadis 2006-2007, 297.

επόμενο κεφάλαιο θα αναφερθώ ειδικά στα έργα Βυζαντινής τέχνης που γνωρίζουμε μέσα από τις πηγές ότι υπήρχαν στη μονή, καθώς και στα επιγράμματα που συνδέθηκαν με αυτά. Σύμφωνα με τον Ευθυμιάδη, η στάση του συγγραφέα αλλάζει όσο περισσότερο πλησιάζει στην εποχή του. Τα συγχρονά του γεγονότα εξιστορούνται με πολύ λιγότερες λεπτομέρειες και οι αναφορές σε ιστορικά συμβάντα όπως η επιδρομή των Βουλγάρων στη Θράκη, πληθαίνουν.⁷⁴ Οι διηγήσεις σε σχέση με την αυτοκρατορική οικογένεια παίρνουν την μορφή σύντομων σημειώσεων. Το βάρος πέφτει τώρα σε δύο διαφορετικές περιπτώσεις ανθρώπων που ανήκουν μεν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, αλλά όχι στην κυβερνώσα δυναστεία.

Οι περιπτώσεις της Ελένης Αρταβασδίνας και του Πατριάρχη Στεφάνου είναι μοναδικές επειδή οι προσφορές τους στο ναό μνημονεύονταν με ετήσιο εορτασμό την Καθαρά Δευτέρα και την ημέρα της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού αντίστοιχα.⁷⁵ Η δωρεά πέντε νομισμάτων από μια μοναστική κοινότητα στη Χαλδία, γινόταν κάθε χρόνο σε ανάμνηση της θεραπείας του μοναχού Ιωάννη Πέπερη.⁷⁶ Ο Ευθυμιάδης επιμένει στη σύνδεση της παράδοσης με τη ίαση και προχωρά ένα βήμα παραπέρα υποστηρίζοντας ότι ο συγγραφέας διστάζει να ταυτίσει τα θαύματα με ένα συγκεκριμένο χώρο του μοναστικού συγκροτήματος. Η παραπάνω τάση αποστασιοποίησης αποδυναμώνεται όταν γίνεται λόγος για θεραπείες ατόμων που έζησαν περίπου την ίδια εποχή με τον γράφοντα. Ειδικότερα, καταγράφονται οκτώ περιστατικά τα οποία αφορούν κατά κύριο λόγο αξιωματούχους και τα μέλη των οικογενειών τους.

Ποιός είναι ο υπεύθυνος για τη συλλογή θαυμάτων του 10^{ου} αιώνα; Η διήγηση ίσως αποτελούσε ένα είδος προσφοράς στην Θεοτόκο, το πιθανότερο εκ μέρους κάποιου προσκυνητή που θεραπεύτηκε στη Μονή της Ζωοδόχου Πηγής. Ο Ευθυμιάδης προτείνει ως παραγγελιοδότη της συλλογής τον Στέφανο Κατζάτορα, αρμενικής καταγωγής, ο οποίος έγινε μοναχός μετά τη θαυματουργική του θεραπεία. Παρά την επαρκή αιτιολόγηση από πλευράς του, καμία ταύτιση δεν θα μπορούσε να είναι απόλυτα βέβαιη.⁷⁷ Το σίγουρο πάντως είναι ότι μια τέτοια συλλογή θαυμάτων αποτελεί προσπάθεια ανάδειξης της Μονής της Θεοτόκου των Πηγών απέναντι σε άλλα, γνωστότερα μοναστήρια της εποχής.

---

74 Talbot 2012, 251-255.

75 Talbot 2012, 240-247, 257-259.

76 Talbot 2012, 271-274.

77 Efthymiadis 2006-2007, 290-294.

Β2β. Τα θαύματα ίασης ⁷⁸

Η αυτοκρατορική οικογένεια

Σύμφωνα με τον ιδρυτικό μύθο της μονής, ο Λέων Α΄ βοήθησε τον τυφλό να ανακτήσει την όραση του. Από τότε οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου υπήρξαν, αποδέκτες της θεραπευτικής δύναμης του αγιάσματος στη Θεοτόκο της Πηγής. Ειδικότερα:

Όνομα	Είδος ασθένειας	Αιτία προσφυγής στη μονή	Μέσο θεραπείας	Πηγές
Λέων Α΄(457-474) (εκ μέρους του τυφλού)	Τύφλωση	Ο Λέων ακούει τη φωνή της Θεοτόκου	Πηλός	Ανώνυμος: Κεφ. 2, σσ. 208-211 Ξανθόπουλος: σσ. 8-10
Ιουστινιανός (527-565)	Δυσουρία	Ενύπνιο με τη Θεοτόκο	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 3, σσ.211-213 Ξανθόπουλος: σσ. 14-15
Γλυκερία, συγγενής της Θεοδώρας	Μυστική ασθένεια	Ενύπνιο με τη Θεοτόκο	Πηλός	Ανώνυμος: Κεφ. 5, σσ. 215-217 Ξανθόπουλος: σσ.17-19
Ευδοκία, αδελφή της συζύγου του Μαυρικίου	Καρκίνος του στήθους	Ενύπνιο με τη Θεοτόκο	Πηλός και έλαιο	Ανώνυμος: Κεφ. 7, σσ. 219-221 Ξανθόπουλος: σσ. 19-20

⁷⁸ Όπου Ξανθόπουλος βλ. Ξανθόπουλος (*Leipzig 1802*), 8-61. Όπου Ανώνυμος βλ. *Talbot 2012*, 203-297. Η ταύτιση ιστορικών προσώπων και οι επεξηγήσεις γίνονται με βάση τα σχόλια του παραρτήματος στο: *Talbot 2012*, 429-433.

Ειρήνη (780-790)	Σοβαρή αιμορραγία	Ενημέρωση από κάποιον που θεραπεύτηκε εκεί.	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 8, σσ. 222-223 Ξανθόπουλος: σσ. 20-22
Θέκλα, θυγατέρα του Αυτοκράτορα Θεοφίλου (829-842) και της Θεοδώρας	Χρόνιος, επίμονος πυρετός	Άγνωστη	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 9, σσ. 225 Ξανθόπουλος: σσ. 22-23
Λέων ΣΤ' (886-912)	Δυσουρία	Άγνωστη	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 20, σσ. 256-57 Ξανθόπουλος: σσ. 42-43
Αυτοκράτειρα Θεοφανώ, πρώτη σύζυγος του Λέοντα ΣΤ'	Πυρετός	Άγνωστη	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 20, σσ. 256-57 Ξανθόπουλος: σσ. 42-43
Αυτοκράτειρα Ζωή, τέταρτη σύζυγος του Λέοντα ΣΤ' μετά το 906.	Στειρότητα	Άγνωστη	Τύλιξε στην κοιλιακή χώρα μεταξωτό ύφασμα ίσο σε μέγεθος με εικόνα της Παναγίας που βρισκόταν στην Καταφυγή	Ανώνυμος: Κεφ. 26, σσ.266-267 Ξανθόπουλος: σσ.49
Αυτοκράτειρα Ζωή, τέταρτη σύζυγος του Λέοντα ΣΤ' μετά το 906.	Πυρετός	Άγνωστη	Αγίασμα και πηλός	Ανώνυμος: Κεφ. 26, σσ.266-267 Ξανθόπουλος: σσ. 49

Ρωμανός Α΄ (920-944)	Υψηλός πυρετός και αποστροφή απέναντι στην τροφή	Άγνωστη	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 27, σσ.266-268 Ξανθόπουλος: σσ. 49-50
Ρωμανός Β΄	Στομαχικές διαταραχές και διάρροια	Άγνωστη	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 27, σσ.266-268 Ξανθόπουλος: σσ. 49-50
Ελένη, κόρη του Ρωμανού Β΄	Ημιτριταίος πυρετός και δυσεντερία ⁷⁹	Άγνωστη	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 28, σσ. 268-269 Ξανθόπουλος: σσ 50
Αυτοκράτειρα Άννα, σύζυγος του Ρωμανού Β΄	Ημιτριταίος πυρετός και δυσεντερία	Άγνωστη	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 28, σσ. 268-269 Ξανθόπουλος: σσ. 50
Στέφανος, γιος του Ρωμανού Β΄	Ημιτριταίος πυρετός και δυσεντερία	Άγνωστη	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 28, σσ. 268-269 Ξανθόπουλος: σσ. 50

⁷⁹ Ο Ξανθόπουλος χαρακτηρίζει το είδος του πυρετού ως τριταίο.

Η αριστοκρατία

Η ανώτερες τάξεις της Βυζαντινής κοινωνίας -μέλη της αυτοκρατορικής αυλής, στρατιωτικοί και αξιωματούχοι- αποτελούν τη δεύτερη καλύτερα εκπροσωπούμενη ομάδα προσκυνητών και δωρητών που αποτυπώνεται σε αυτή τη συλλογή θαυμάτων. Η προστασία της Θεοτόκου της Πηγής εξασφαλιζόταν όχι μόνο από τη θεραπεία ασθενειών, αλλά και στη διαμεσολάβηση της για τη σωτηρία των πιστών με άλλους τρόπους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του κοιτωνίτη Γαβριήλ, ο ανιψιός του οποίου κρατούνταν όμηρος από τους Βουλγάρους. Ο νεαρός άνδρας ελευθερώθηκε με τη βοήθεια της Παναγίας.⁸⁰

Όνομα	Είδος ασθένειας	Αιτία προσφυγής στη μονή	Μέσο θεραπείας	Πηγές
Ανώνυμος αξιωματούχος ευγενούς καταγωγής	Έντονη δίψα, ενοχλήσεις στην κοιλιακή χώρα, από αιμορραγία	Προτροπή από την αυτοκράτειρα Θεοδώρα	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 6, σσ.216-219 Ξανθόπουλος: σσ. 17-18
Ανώνυμος πρωτοσπαθάρης	Πύον από τη κοιλιακή χώρα	Εγκοίμηση στο ναό και ενύπνιο με τη Θεοτόκο, τον Γρηγόριο τον Θεολόγο και τον Γρηγόριο Θαυματουργό	Αγίασμα από το ποτήρι του Γρηγορίου Θεολόγου	Ανώνυμος: Κεφ. 10, σσ. 225-227 Ξανθόπουλος: σσ. 23-24
Ελένη Αρταβασδίνα, Μαγίστρισσα	Δυσουρία	Η Ελένη γνώριζε το ναό όπως βλέπουμε στο κεφάλαιο 14	Αγίασμα (πόση και λουτρό)	Ανώνυμος: Κεφ. 22, σσ. 258-259 Ξανθόπουλος: σ. 44

⁸⁰ Talbot 2012, 269-271.

Όνομα	Είδος ασθένειας	Αιτία προσφυγής στη μονή	Μέσο θεραπείας	Πηγές
Πατρίκιος Ταράσιος	Επίμονος πυρετός, φλεγμονή του εγκεφάλου	Τον οδήγησε εκεί η μητέρα του	Αγίασμα και πηλός στο σώμα και το κεφάλι	Ανώνυμος: Κεφ. 22, σσ. 258-259 Ξανθόπουλος: σ. 44
Μαγίστρια Μαρία, μητέρα του Ταράσιου	Πολύ σοβαρές ασθένειες (απαγορευόταν η πόση νερού)	Συχνή επίσκεψη μετά τη θεραπεία του γιου της	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 23, σσ. 258-263 Ξανθόπουλος: σσ. 44-46 (δύο θαύματα)
Γιος του Στυλιανού Ζαούτζη, σωματοφύλακα του Λέοντος C ⁸¹	Λιθίαση στα γεννητικά όργανα	Πρωτοβουλία του πατέρα του	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 24, σσ. 262-265 Ξανθόπουλος: σσ. 46-48
Μαρία Σχίνιζα	Πόνος στην κοιλιακή χώρα και διάρροια	Ενύπνιο με τη Θεοτόκο	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 25, σσ. 264-265 Ξανθόπουλος: σ. 48

81 Talbot 2012, 432 (σχόλιο 48)

Όνομα	Είδος ασθένειας	Αιτία προσφυγής στη μονή	Μέσο θεραπείας	Πηγές
Ιωάννης πρωτοσπαθάριος	Άγνωστες ασθένειες	Ενύπνιο με τη Θεοτόκο και τον Άγιο Παντελεήμονα	Άγνωστο	Ανώνυμος: Κεφ. 31, σσ. 274-275 Ξανθόπουλος: σσ. 53-54
Θεόφιλος πρωτοσπαθάριος	Άγνωστη ασθένεια	Εγκοίμηση στο ναό και ενύπνιο με τη Θεοτόκο	Άγνωστο	Ανώνυμος: Κεφ. 32 σσ.276-277 Ξανθόπουλος: σσ. 54-55
Σύζυγος του Θεοφύλακτου Αβάστακτου	Πόνοι στην κοιλιακή χώρα	Άγνωστη	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ.36, σσ.282-283 Ξανθόπουλος: σσ.56-57
Μαγίστρος Θεοφύλακτος Αβάστακτος	Πόνοι στην κοιλιακή χώρα	Άγνωστη	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 37, σσ.282-283 Ξανθόπουλος: σσ. 57
Μαγίστρος Θεοφύλακτος Αβάστακτος	Θανατηφόρα ασθένεια	Παραμονή στο ναό	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 38, σσ.282-285 Ξανθόπουλος: σσ. 57-58

Όνομα	Είδος ασθένειας	Αιτία προσφυγής στη μονή	Μέσο θεραπείας	Πηγές
Σύζυγος του Θεοφύλακτου Αβάστακτου	Διάφορες ασθένειες	Άγνωστη	Άγνωστο	Ανώνυμος: Κεφ. 38, σσ.282-285 Ξανθόπουλος: σσ. 58
Πατρίκιος	Απόστημα	Άγνωστη	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 39, σσ.284-285 Ξανθόπουλος: σελ. 58
Ευθύμιος, γιος του Νικολάου	Λιθίαση στην ουροδόχο κύστη	Εγκοίμηση στο ναό	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 40, σσ.286-287 Ξανθόπουλος: σσ. 58-59
Στέφανος Κατζάτωρ	Προβλήματα κίνησης λόγω εξασθένησης ισχίου	Ενύπνιο με τον ιατρό Καλοκύρη	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 41, σσ.288-289 Ξανθόπουλος: σσ. 60-61

Ο κλήρος

Ιερωμένοι και μοναχοί δεν λείπουν από τη διήγηση των θαυμάτων που συνέβησαν στο ναό της Θεοτόκου της Πηγής από τα τέλη του 5ου μέχρι το τρίτο τέταρτο του 10ου αιώνα. Μοναδική είναι η περίπτωση του μοναχού Ματθαίου ο οποίος εξορίστηκε από τον αυτοκράτορα στη Χρυσούπολη και δικαιώθηκε μετά από παρέμβαση της Παναγίας, επιστρέφοντας στο οικείο του μοναστήρι.⁸² Επιπλέον, εντοπίζονται στη συλλογή σποραδικές αναφορές στη μοναστική κοινότητα της Ζωοδόχου Πηγής καθώς και σε περιπτώσεις μεσιτείας της Θεοτόκου.⁸³ Αποτρέπει την πτώση ιερέα από τις σκαλωσιές κατά τη διάρκεια ανακαίνισης του ναού και φροντίζει ώστε να αποκατασταθεί η αλήθεια όταν κάποιος από τους υπηρέτες της κατηγορείται άδικα.

Όνομα	Είδος ασθένειας	Αιτία προσφυγής στη μονή	Μέσο θεραπείας	Πηγές
Μοναχή	Δαιμονισμός	Άγνωστη	Όραμα με τη Θεοτόκο	Ανώνυμος: Κεφ. 16, σσ. 248-249 Ξανθόπουλος: σσ. 37-38
Πατριάρχης Στέφανος	Απόστημα στο στήθος	Άγνωστη	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 21, σσ. 256-259 Ξανθόπουλος: σσ. 43-44

⁸² Talbot 2012, 251-254

⁸³ Για παράδειγμα βλ., Talbot 2012, Κεφ. 23, Κεφ. 13, Κεφ. 19

Μαθητής του Ιωάννη Πέπερη	Επίτονη ασθένεια	Επικλήση στη Θεοτόκο των Πηγών	Όραμα με τη Θεοτόκο	Κεφ.30, σσ.270-274 Ξανθόπουλος: σσ. 52-53
---------------------------	------------------	--------------------------------	---------------------	--

Ανώνυμοι προσκυνητές

Οι απλοί, ανώνυμοι προσκυνητές οι οποίοι σίγουρα θα συνέρρεαν στο μοναστήρι σε μεγάλους αριθμούς, δεν αντιπροσωπεύονται παρά μόνο στα παρακάτω επεισόδια.

Όνομα	Είδος ασθένειας	Αιτία προσφυγής στη μονή	Μέσο θεραπείας	Πηγές
Άνδρας Θεσσαλός (μοναχός μετά την ανάσταση του)	Πέθανε στο κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στη μονή	Προσωπική επιθυμία	Αγίασμα	Ανώνυμος: Κεφ. 12, σσ.228-233 Ξανθόπουλος: σσ. 24-26
Γυναίκα	Δαιμονισμός	Παρακολούθησε την εορτή του Ευαγγελισμού στη μονή και προσβλήθηκε εκεί	Παραμονή στο ναό για 30 ημέρες και έλαιο από κανδήλα πλάι σε εικόνα της Θεοτόκου	Ανώνυμος: Κεφ. 17, σσ. 250-251 Ξανθόπουλος: σσ. 38-39

Β2γ. Συμπεράσματα: άνθρωποι και ασθένειες και θεραπεία στη Θεοτόκο των Πηγών του 10^{ου} αιώνα

Η κοινωνική θέση των προσκυνητών στη συλλογή θαυμάτων που εξετάζουμε αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα διαχωρισμού, όμως δεν είναι ο μοναδικός. Μπορούμε να συναγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για το θέμα του φύλου και της ηλικίας στην Θεοτόκο της Πηγής; Επηρέαζαν τα χαρακτηριστικά αυτά την πρόσβαση στο θαυματουργό αγίασμα; Τριάντα τρία άτομα δέχθηκαν θεραπεία στο μοναστήρι από την ίδρυση του μέχρι τα τέλη του 10ου αιώνα, ορισμένα από αυτά πάνω από μια φορά. Πρόκειται για δεκαεννέα άνδρες, λαϊκούς αλλά και κληρικούς, και για δεκατέσσερις γυναίκες εκ των οποίων μόνο μία έφερε το μοναχικό σχήμα. Οι γυναίκες φαίνεται να μην αντιμετώπιζαν κάποιο περιορισμό, όμως μπορούμε να υποθέσουμε ότι για να πραγματοποιήσουν το προσκύνημα ζητούσαν την άδεια του συζύγου ή του πατέρα τους.

Η μαγίστρισα Μαρία παρακάλεσε το σύζυγό της να την στείλει στη Θεοτόκο των Πηγών για να βρει ανακούφιση.⁸⁴ Άνδρες και γυναίκες οδηγούσαν τα παιδιά τους στο μοναστήρι με την ελπίδα να απαλλαγούν από τα προβλήματά τους. Τα παιδιά της Ελένης Αρταβασδίνας πέθαναν λίγο μετά την άφιξή τους στο χώρο του αγιάσματος, παρά την ευσέβεια που είχε επιδείξει η μητέρα τους στο παρελθόν. Η προσφυγή οικογενειών στο μοναστήρι συναντάται πολύ συχνά στην παρούσα συλλογή θαυμάτων. Συγγενικά πρόσωπα μπορεί να πάσχουν και από την ίδια ασθένεια ή να οδηγούν τους ανθρώπους για τους οποίους ενδιαφέρονται στην Πηγή με δική τους πρωτοβουλία. Η Θεοτόκος εμφανίστηκε στη σύζυγο του αυτοκράτορα Μαυρικήου, η οποία αγωνιούσε για την τύχη της αδελφής της. Τη συμβούλεψε να επισκεφθεί το ναό της εκτός των τειχών και έτσι η Ευδοκία απαλλάχθηκε από το άγχος της ασθένειας.⁸⁵ Το αγίασμα ήταν προσιτό σε όλους τους πιστούς ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας. Όπως είναι φυσικό, η πρόσβαση ανδρών και γυναικών καθοριζόταν από το καθημερινό λειτουργικό τυπικό των μοναχών που υπηρετούσαν την Παναγία των Πηγών.

Οι πιστοί που αναζητούσαν θεραπεία έπασχαν από πληθώρα ασθενειών, λιγότερο ή περισσότερο σοβαρών. Τα προβλήματα που σχετιζόνταν με την κακή λειτουργία του πεπτικού συστήματος και της κοιλιακής χώρας, καθώς και με την αδυναμία πρόσληψης τροφής είναι πολύ συνηθισμένα. Απαντώνται δέκα περιπτώσεις ασθενών που ταλαιπωρούνται από ανορεξία, δυσεντερία,

⁸⁴ Talbot 2012, 260-261.

⁸⁵ Talbot 2012, 218-221.

έντονες ενοχλήσεις, πύον και διάρροια. Έντονοι πυρετοί, σε πολλές περιπτώσεις χρόνιοι, επηρέαζαν περισσότερο το γυναικείο φύλο: πέντε από τις οκτώ περιπτώσεις αφορούσαν γυναίκες. Αντίθετα, περισσότεροι άνδρες φαίνεται να αντιμετώπιζαν ασθένειες σχετικές με το ουροποιητικό σύστημα όπως για παράδειγμα δυσκολίες στην ούρηση και λιθίαση. Άνδρες φαίνεται ότι ταλαιπωρούνταν και από αποστήματα στο στήθος ή σε άλλα σημεία του σώματος. Σε πολύ μικρότερο ποσοστό συναντάμε και άλλες αρρώστιες. Οι δύο περιπτώσεις αιμορραγίας αφορούν έναν άνδρα και μια γυναίκα. Αντιθέτως, και τα δύο πρόσωπα που καταλήφθηκαν από δαιμονικές δυνάμεις είναι γυναίκες. Ενδιαφέρον προκαλεί ο τρόπος με τον οποίο εκδηλώνεται η ασθένεια στην περίπτωση του δαιμονισμού. Στην περίπτωση μιας ανώνυμης γυναίκας ο δαίμονας εμφανίζεται με τη μορφή μαύρου κόρακα και εισέρχεται στο στόμα της. Τα συμπτώματα περιελάμβαναν σπασμούς, αφρούς από το στόμα και βωμολοχίες.⁸⁶

Θεραπεύεται μετά από παραμονή τριάντα ημερών μέσα στον ναό, με έλαιο από τη λυχνία που έκαιγε πλάι σε εικόνα της Παναγίας. Στη δεύτερη περίπτωση, μια μοναχή εμφανίζεται να βλέπει την Θεοτόκο σε όραμα, γεγονός που πυροδοτεί τις κρίσεις της.⁸⁷ Δεν γνωρίζουμε πώς ακριβώς ανέκτησε την υγεία της. Για τους Βυζαντινούς, ο δαιμονισμός δεν αφορούσε μόνο ψυχικές ασθένειες και φοβίες, αλλά και ξαφνικά προβλήματα υγείας για τα οποία δεν υπήρχε μια άλλη εξήγηση.⁸⁸ Επτά άνδρες και γυναίκες έπασχαν από άγνωστες ασθένειες για τις οποίες δεν μας δίνεται άλλη πληροφορία πέρα από το ότι απειλούσαν τη ζωή των ασθενών. Συναντάμε επίσης μια περίπτωση εγκεφαλικής φλεγμονής που συνοδεύεται από πυρετό. Μοναδική είναι η εμφάνιση καρκινικού όγκου στο στήθος της Ευδοκίας, μέλους του στενού οικογενειακού κύκλου του αυτοκράτορα Ιουστινιανού. Από ορθοπεδικό πρόβλημα, συγκεκριμένα από αδυναμία κίνησης του ισχίου, θεραπεύτηκε ο Στέφανος Κατζάτωρ. Ο ανώνυμος συγγραφέας του 10ου αιώνα θεωρεί ότι το μεγαλύτερο από τα θαύματα της Παναγίας είναι η επαναφορά ενός Θεσσαλού προσκυνητή στη ζωή. Ο άνδρας αυτός είχε πεθάνει κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του προς την Κωνσταντινούπολη.

Υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στο είδος της ασθένειας και το μέσο θεραπείας που επιλέγεται για την αντιμετώπιση της; Οι περισσότερες ίασεις επιτυγχάνονται με τη βοήθεια του θαυματουργού αγιάσματος που ανάβλυζε από την πηγή στο κέντρο του ναού. Η ροή του νερού ήταν συνεχής και πλούσια, ενώ οι προσκυνητές μπορούσαν είτε να πιουν το αγίασμα είτε να πλυθούν με αυτό. Είχαν πρόσβαση και σε πηλό που προερχόταν από την επαφή του χώματος στον αγωγό του δαπέδου της

⁸⁶ Talbot 2012, 250-251.

⁸⁷ Talbot 2012, 248-249.

⁸⁸ Talbot 2002, 158-159.

εκκλησίας με το νερό της πηγής. Ο πηλός αυτός χρησιμοποιούνταν συνήθως μεμονωμένα. Σπανιότερα, όταν η ασθένεια έμοιαζε βαρύτερη, ο πηλός συνδυαζόταν με αγίασμα ή έλαιο από λυχνία που έκαιγε μέσα στο μοναστήρι. Η πόση του αγιάσματος φαίνεται ότι ενδείκνυται για ασθένειες που επηρεάζουν τον οργανισμό χωρίς εμφανείς εξωτερικές εκδηλώσεις. Αντίθετα, η λάσπη εφαρμοζόταν πάνω στο σημείο του σώματος που νοσεί φανερά, όπως για παράδειγμα τα μάτια του τυφλού στον ιδρυτικό μύθο της Πηγής και τον καρκινικό όγκο στο στήθος της Ευδοκίας. Σε καμία περίπτωση δεν ισχύουν οι παραπάνω παρατηρήσεις για το σύνολο των εξεταζόμενων περιστατικών. Για παράδειγμα, το απόστημα στο στήθος του Πατριάρχη Στεφάνου απομακρύνθηκε με τη βοήθεια του αγιάσματος.⁸⁹

Το αγίασμα και τα παραγωγά του ήταν το δημοφιλέστερο μέσο θεραπείας στη μονή της Θεοτόκου των Πηγών, όχι όμως και το μοναδικό. Η μετέπειτα Αυγούστα Ζωή κατόρθωσε να συλλάβει τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο τυλίγοντας γύρω από την κοιλιά της κομμάτι υφάσματος ίσο σε διαστάσεις με εικόνα της Παναγίας που βρισκόταν στην Καταφυγή. Σε αρκετές περιπτώσεις οι πιστοί επέλεξαν να μεταφερθούν στο μοναστήρι ελπίζοντας ότι η εγγύτητα με τον ιερό χώρο θα βελτίωνε την κατάστασή τους. Η εμπειρία αυτή συχνά συνοδευόταν από κάποιο όνειρο στο οποίο πάντοτε πρωταγωνιστούσε η μορφή της μητέρας του Χριστού. Εκτός από την Παναγία εμφανίζονται και άλλοι άγιοι, όπως ο άγιος Παντελεήμονας, ο άγιος Γρηγόριος ο Θαυματουργός και ο Γρηγόριος ο Θεολόγος. Η διαμεσολάβηση των αγίων είναι αρκετή ώστε να αποκατασταθεί η υγεία του ασθενούς. Δεν ήταν απαραίτητο να βρίσκεται στο ναό: αρκούσε μόνο η επίκληση στη Θεοτόκο της Ζωοδόχου Πηγής. Ο μοναχός Ιωάννης Πέπερης και ο μαθητής του θεραπεύθηκαν χωρίς να χρειαστεί να φύγουν από το μοναστήρι τους στη Χαλδία.⁹⁰

Προτού αναλύσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι πιστοί εξέφραζαν την ευγνωμοσύνη τους, θα ήταν δόκιμο να θέσουμε κάποια επιπλέον ερωτήματα. Είχαν οι προσευχές των προσκυνητών πάντοτε θετικό αποτέλεσμα και με ποιόν τρόπο αντιμετωπιζόταν ο θάνατος; Τί ωθούσε τους ανθρώπους στο να επιλέξουν το συγκεκριμένο μοναστήρι και να αναζητήσουν εκεί τη θεραπεία; Όταν ο πρωτοσπαθάριος Θεόφιλος κατέφυγε στη μονή, η Παναγία εμφανίστηκε σε ενύπνιο και αποφάσισε να καθυστερήσει τη θεραπεία για να ενδυναμώσει την πίστη του.⁹¹ Ο Θεόφιλος επέστρεψε στο σπίτι του λίγες ημέρες αργότερα, όμως ορισμένες φορές η αγωνία των προσκυνητών έπαιρνε τέλος με διαφορετικό τρόπο. Η μαγίστρια Ελένη Αρταβισδίνα παρακαλούσε τη Θεοτόκο να σώσει τη ζωή των παιδιών της, όμως εκείνη εμφανίστηκε μπροστά της λέγοντας ότι θα ήταν καλύτερο να πεθάνουν παρά να ζήσουν. Η συγκροτημένη αντίδραση της μητέρας και η άρνησή της να παραδοθεί στην

⁸⁹ Talbot 2012, 256-259.

⁹⁰ Talbot 2012, 270-274.

⁹¹ Talbot 2012, 276-277.

απόγνωση επαιούνται ιδιαίτερα από τον συγγραφέα.⁹² Πολλοί προσκυνητές ζητούσαν να θαφτούν μέσα στο μοναστήρι, ξεκινώντας από τη συγγενή του Ιουστινιανού, η οποία τελικά ενταφιάστηκε μαζί με όλη την οικογενειά της στο παρεκκλήσιο της Αγίας Άννας.⁹³ Ο Θεόφιλος και ο ανώνυμος Θεσσαλός προσκυνητής ζήτησαν το προνόμιο αυτό από τους οικείους τους όταν ένωσαν πως ο θάνατος πλησιάζει. Η ιστορία της Ελένης Αρταβασδίνας προσφέρει για ακόμα μια φορά πολύτιμες πληροφορίες. Μετά το θάνατο τους τα τέκνα της ενταφιάστηκαν έξω από το παρεκκλήσιο το οποίο η ίδια είχε κτίσει, στα δεξιά θαυματουργής εικόνας της Θεοτόκου. Η Ελένη πέθανε λίγο αργότερα. Ο τάφος της βρισκόταν στην είσοδο του νάρθηκα, δεξιά της δεξαμενής του αγιάσματος. Η θέση του τάφου της δεν είναι άσχετη με τις προσφορές που είχε κάνει στη μονή κατά τη διάρκεια της ζωής της.

Η συλλογή θαυμάτων που εξετάζουμε αποτελεί ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα πηγή πληροφοριών για ένα ακόμα λόγο. Σκιαγραφεί τις αντιλήψεις των ανθρώπων για την ιατρική και τους λόγους για τους οποίους επιλέγουν να εμπιστευτούν την Παναγία για την αποκατάσταση της υγείας τους. Η επικριτική στάση απέναντι στην ιατρική και τους εκπροσώπους της αποτελεί συνηθισμένο μοτίβο στην αγιολογική γραμματεία της εποχής. Η χάρη του Θεού αποδεικνύεται ισχυρότερη από τη γνώση των θεραπειών, των οποίων οι προσπάθειες αποτυγχάνουν να ανακουφίσουν τον ασθενή. Παρουσιάζονται ως ανίκανοι και άπληστοι γυρολόγοι που εγκαταλείπουν τον πάσχοντα όταν η καταστασή του χειροτερεύσει ή τελειώσουν τα χρηματά του.⁹⁴ Ο ανώνυμος συγγραφέας του 10^{ου} αιώνα τονίζει την αδυναμία των ιατρών μπροστά στη σφοδρότητα της ασθένειας, χωρίς όμως να προβαίνει σε ιδιαίτερα οξείς χαρακτηρισμούς.

Οι προσπάθειες των ιατρών συχνά αποτυγχάνουν και οι συμβουλές τους αποδεικνύονται επιζήμιες. Το καθαρτικό φάρμακο που συνέστησαν σε ανώνυμο πρωτοσπαθάριο της εποχής του Ιουστινιανού του προκάλεσε σοβαρότερο πρόβλημα.⁹⁵ Οι συστάσεις ενάντια στην χρήση κρύου νερού ή ακόμα και στην καταναλωσή του είναι άστοχες μπροστά στη δύναμη του αγιάσματος και κατ' επέκταση, της ίδιας της Θεοτόκου. Ακόμα και οι δυσκολότερες περιπτώσεις μόλυνσης των εσωτερικών οργάνων θεραπεύονται. Το νερό της πηγής δίνει τη λύση σε έναν απελπισμένο πατέρα που προσπαθεί με κάθε τρόπο να αποφύγει την χειρουργική επέμβαση που συνέστησαν οι θεράποντες ιατροί του γιου του.⁹⁶ Γονείς, συγγενείς, ακόμα και η ίδια η Θεοτόκος, προτρέπουν τους αρρώστους να σταματήσουν να ελπίζουν στους κοσμικούς γιατρούς. Ο ιατρός Καλοκύρης εμφανίζεται στο όνειρο του πάσχοντος,

92 Talbot 2012, 245-247.

93 Talbot 2012, 215-217.

94 Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την αντιμετώπιση των ιατρών τον 10ο και 12ο αιώνα, βλ. Kazhdan 1984, 43-51.

95 Talbot 2012, 216-219.

96 Talbot 2012, 286-287.

όπως ακριβώς και η μητέρα του Χριστού εμφανιζόταν στους πρώτους βυζαντινούς αυτοκράτορες για να τους γνωστοποιήσει την ύπαρξη του θαυματουργικού αγιάσματος στο ναό της Θεοτόκου.⁹⁷ Η προσφυγή σε θεραπευτές φαίνεται ότι ήταν η πρώτη επιλογή του ατόμου που νοσούσε. Η θεϊκή βοήθεια ερχόταν όταν όλα τα υπόλοιπα μέσα αποτύγγαναν.

Οι προσκυνητές που έβρισκαν ανακούφιση από την ασθένεια και τα προβλημάτα τους εξέφραζαν την ευγνωμοσύνη τους στην Θεοτόκο της Πηγής με πολλούς τρόπους, ανάλογους της ευεργεσίας που δέχθηκαν και της κοινωνικής τους θέσης. Δύο από τα τρία παρεκκλήσια στο χώρο της μονής κτίστηκαν με χορηγία αυτοκράτορα και μιας γυναίκας που ανήκε στην ανώτερη αριστοκρατία. Η αυτοκρατορική οικογένεια υπήρξε ανέκαθεν ευεργέτιδα του ναού και της μοναστικής κοινότητας που τον υπηρετούσε. Εκτός από τις πολλαπλές αναστηλώσεις του κτιρίου, η εύνοια της υπέρτατης κοσμικής εξουσίας αποτυπώνονταν μέσα από διάφορες ενέργειες. Η Γλυκερία, στενή συγγενής του Ιουστινιανού καθώς και η αυτοκράτειρα Θεοδώρα, σύζυγος του αυτοκράτορα Θεοφίλου, καθιέρωσαν ετήσιες δωρεές χρημάτων, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις συνεχίζονταν και μετά το θάνατό τους.⁹⁸ Για τα πολύτιμα έργα τέχνης που στόλιζαν το μοναστήρι του Ιουστινιανού θα γίνει λόγος σε επόμενο κεφάλαιο.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να παρατηρήσουμε ότι η χορηγία δεν ήταν αποκλειστικό προνόμιο των αυτοκρατόρων. Πρωτοσπαθάριοι και μάγιστροι πρωταγωνίστησαν στην ενίσχυση του προσκυνήματος, χωρίς να λείπουν και περιπτώσεις γυναικών όπως η Μαρία, μητέρα του Ταράσιου και η Ελένη Αρταβασδίνα.⁹⁹ Μνημονεύονται εκτενώς λόγω της ευσέβειας και της αγάπης που έτρεφαν προς το μοναστήρι της Θεοτόκου των Πηγών. Ενδιαφέρουσα είναι και η περίπτωση του Πατριάρχη Στεφάνου, ο οποίος πρόσφερε τα ιερατικά του άμφια ως κάλυμμα για την αγία τράπεζα του καθολικού. Η ετήσια προσφορά πέντε νομισμάτων από ένα ανδρικό μοναστήρι στη Χαλδία αποτελεί παράδοση που ξεκίνησε από την εξ αποστάσεως θεραπεία ενός μοναχού και του μαθητή του.¹⁰⁰ Τέλος, εκτός από τις υλικές προσφορές θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι ορισμένοι από τους ανθρώπους που θεραπεύθηκαν από τη Θεοτόκο των Πηγών επέλεξαν να προσφέρουν τον ίδιο τους τον εαυτό στην υπηρεσία της. Τόσο ο ανώνυμος Θεσσαλός που επανήλθε στη ζωή όταν έφτασε στον αρχικό του προορισμό, όσο και ο Στέφανος Καζάτωρ ενδύθηκαν το μοναχικό σχήμα στη Θεοτόκο της Πηγής, ως υπέρτατη ένδειξη ευχαριστίας.¹⁰¹

97 Βλ., Talbot 2012, Κεφ. 3,5,7,41.

98 Talbot 2012, βλ. κεφ. 5,9.

99 Talbot 2012, βλ. κεφ. 15,23.

100 Talbot 2012, βλ. κεφ. 21,30.

101 Talbot 2012, βλ. κεφ. 12,41.

Β3α. Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθόπουλου, Λόγος διαλαμβάνων τὰ περί τῆς συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς ἀειζώου πηγῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπερφυῶς τελεσθέντων θαυμάτων. Μια νέα αφήγηση για ένα νέο κοινό

Η συλλογή θαυμάτων που θα μας απασχολήσει σε αυτό το κεφάλαιο διαδέχθηκε την αφήγηση του 10ου αιώνα και την αναπαρήγαγε για ένα νέο κοινό, υπηρετώντας έναν καινούριο σκοπό. Συνετέθη από τον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο μεταξύ των ετών 1306 και 1320 και αποτέλεσε κομμάτι της προσπάθειας ανάδειξης του προσκυνήματος μετά το τέλος της λατινικής κατοχής της Κωνσταντινούπολης, το 1261. Παραγγελιοδότης της συλλογής είναι ο μοναχός Μακάριος, ευγενικής καταγωγής. Στο έργο του Νικηφόρου συμπεριλαμβάνονται όλα τα θαύματα που είδαμε παραπάνω και προστίθενται άλλα δεκαεπτά, τα πιο γνωστά και διαδεδομένα από όσα συνέβησαν κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου. Η θεραπευτική δύναμη του αγιάσματος επιστρέφει μετά την άνοδο του Ανδρόνικου στο θρόνο.

Όπως και στο παρελθόν, δίδεται βάρος σε προσκυνητές των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, με μία σημαντική διαφορά: οι συλλογές φωτίζουν επίσης όψεις της καθημερινής ζωής και των απλών ανθρώπων. Ο Ξανθόπουλος, ακολουθώντας τα δεδομένα της εποχής του, περιγράφει θεραπείες και άλλων κοινωνικών στρωμάτων και υποστηρίζει ότι υπήρξε μάρτυρας ορισμένων συγχρονών του θαυμάτων. Ορισμένα άλλα τα γνώρισε μέσα από την εικονογράφηση της εκκλησίας.¹⁰² Στο πρώτο μέρος της διήγησης του, το οποίο αφορά την ιστορία της μονής μέχρι το 10ο αιώνα προσφέρει μια εντυπωσιακή περιγραφή του ναού του Λέοντα. Η περιγραφή αυτή, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, δεν αντιστοιχεί ούτε με την κατάσταση του ναού στα χρόνια του Ξανθόπουλου, ούτε με την περιγραφή που περιέχεται στο κείμενο του 10ου αιώνα. Οι περιγραφές των ασθενειών είναι περισσότερο λεπτομερείς, σημάδι ότι οι αναγνώστες ή οι ακροατές του 14ου αιώνα ήταν περισσότερο ανεκτικοί σε τέτοια θέματα, είτε πρόκειται για σκόπιμο τονισμό της δραματικότητας της κατάστασης στην οποία βρισκόταν ο ασθενής. Η μονή της Ζωοδόχου Πηγής είναι την εποχή αυτή ένα γνωστό και καλά εδραιωμένο κέντρο ίασης, προσβάσιμο από προσκυνητές και ασθενείς που αναζητούν θεραπεία.¹⁰³

102 Efthymiadis 2006-2007, 299-300.

103 Efthymiadis 2006-2007, 300-303.

B3β. Τα θαύματα

Ανώνυμοι και επώνυμοι προσκυνητές

Όνομα & Τόπος Καταγωγής	Είδος ασθένειας	Αιτία προσφυγής στη μονή	Μέσο θεραπείας	Πηγές
Γεώργιος Μαιούλιος, Λακεδαιμόνιος έμπορος	Φαγέδαινα, σαρκοφάγο έλκος	Μια φωνή τον προέτρεψε να πάει στη Ζωοδόχο Πηγή και να φύγει από την Περίβλεπτο	40 ημέρες παραμονής στο μοναστήρι	Ξανθόπουλος: σσ. 66-68
Ανώνυμος πτωχός άνδρας από τις Σέρρες	Κύστη στο δόντι με μορφή μανιταριών	Αρνήθηκαν την είσοδό του στο ναό λόγω της κατάστασης του	Αγίασμα που του έφεραν οι σύντροφοι του	Ξανθόπουλος: σσ. 68-69
Ανώνυμος άνδρας από το νησί της Δαφνούσιας	Σοβαρό πρόβλημα στη λεκάνη που επηρέαζε το ιερό οστό, παράλυση	Έλθε στο ναό με τη σύζυγό του	Εμβάπτιση των άκρων στο αγίασμα	Ξανθόπουλος: σσ. 69-70
Ανώνυμος πτωχός άνδρας	Λέπρα που εξαπλώθηκε στο πρόσωπο και στα άκρα	Άγνωστη	Πηλός, αγίασμα και φύλα φυτών που φύτρωναν στην απορροή του αγιασματος	Ξανθόπουλος: σσ. 70-71
Ανώνυμη γυναίκα και ο γιος της από την κόμη Κατοικία, στη Νίκαια Βιθυνίας	Η μητέρα έπασχε από εσωτερική φλεγμονή. Το παιδί έπασχε από άνθρακα που εκδηλώθηκε στον αστράγαλο.	Άγνωστη	Πηλός και αγίασμα	Ξανθόπουλος: σσ. 71-72

Όνομα & Τόπος Καταγωγής	Είδος ασθένειας	Αιτία προσφυγής στη μονή	Μέσο θεραπείας	Πηγές
Θεόδωρος	Λέπρα στο πρόσωπο.	Άγνωστη	Αγίασμα. Υποσχέθηκε ότι δεν θα καταναλώσει ξανά κρέας και θεραπεύτηκε. Αθέτησε την υπόσχεσή του και η λέπρα επανεμφανίστηκε	Ξανθόπουλος: σσ.72-73
Άννα Κρεμαστή, γυναίκα εκδιδόμενη σε οίκο ανοχής	Όγκος στην περιοχή της κοιλιάς και στο υπογάστριο, πιθανώς υδρωπικία	Η ασθένεια οφειλόταν στις αμαρτίες της	Αθέτησε την υπόσχεση να αλλάξει επάγγελμα, και πέθανε στη Θρακη	Ξανθόπουλος: σσ. 73-76 Ο Ξανθόπουλος ήταν αυτόπτης μάρτυρας
Ανώνυμος	Υέλωση	Άγνωστη	Αγίασμα	Ξανθόπουλος σσ. 76-78

Η αυτοκρατορική οικογένεια και η κοσμική-εκκλησιαστική αριστοκρατία

Όνομα & Τόπος Καταγωγής	Είδος ασθένειας	Αιτία προσφυγής στη μονή	Μέσο θεραπείας	Πηγές
Ιωάννης Ροδέλφος, σωματοφύλακας του αυτοκράτορα	Υδρωπικία για 33 μήνες	Ενύπνιο με τη Θεοτόκο, αφού ο Ιωάννης είχε εξαπατηθεί από Σύρο γιατρό	Παραμονή 2 μηνών στο ναό. Η Θεοτόκος των θεράπευσε με αγίασμα	Ξανθόπουλος: σσ. 86-87
Μανουήλ, σωματοφύλακας του αυτοκράτορα	Όγκος στο μηρό	Άγνωστη	Πηλός και αγίασμα	Ξανθόπουλος: σσ. 82-83
Ευδοκία, σύζυγος του δεσπότη Κων/νου Παλαιολόγου	Στομαχικές διαταραχές, εμετοί, λιποθυμίες	Άγνωστη	Αγίασμα που μεταφέρθηκε στον τόπο κατοικίας της	Ξανθόπουλος: σσ. 83-85
Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1261-1282)	Λιθίαση νεφρών	Άγνωστη	Άγνωστο	Ξανθόπουλος: σσ.86-87
Θεόδωρος Σεβαστιανός	Λιθίαση νεφρών	Άγνωστη	Άγνωστο	Ξανθόπουλος: σσ. 86-87
Σύζυγος Γεωργίου Αμυνσέλη	Χρόνια παράλυση	Άγνωστη	Άγνωστο	Ξανθόπουλος: σ.87
Μάρκος, μετέπειτα ηγούμενος μονής Στουδίου	Αλλεργία από βρώση βοτάνων για 7 χρόνια	Άφιξη στη μονή για εορτασμό	Αγίασμα	Ξανθόπουλος: σσ. 87-8
Μακάριος, μοναχός, δωρητής της συλλογής	Δυσκολία στην αναπνοή	Άγνωστη	Πόση αγιάσματος	Ξανθόπουλος: σσ. 89-94

B3γ. Συμπεράσματα: Προσκύνημα, αρρώστια και θεραπεία στη Ζωοδόχο Πηγή του 14ου αιώνα

Ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος προσθέτει δεκαεπτά θαύματα που έλαβαν χώρα στην εποχή του. Ένα από αυτά εξιστορεί την κατάρρευση μιας από τις δύο κλίμακες που οδηγούσαν στην δεξαμενή του αγιάσματος. Με τη βοήθεια της Παναγίας δεν τραυματίστηκε κανένας από τους πολυάριθμους προσκυνητές.¹⁰⁴ Τα υπόλοιπα δεκαέξι θαύματα εξιστορούν ίασεις κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρόνικου Β'. Σε αντίθεση με την προγενέστερη συλλογή θαυμάτων, η διαφυλική κατανομή των προσκυνητών αφορά δώδεκα άνδρες και τέσσερις γυναίκες. Η αλλαγή αυτή δεν θα μπορούσε εύκολα να αποδοθεί σε περιορισμό της πρόσβασης των γυναικών στη μονή. Ίσως ήταν επιλογή του συγγραφέα ή του χορηγού. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει κατά τη γνώμη μου η καταγραφή του τόπου καταγωγής των προσκυνητών της Ζωοδόχου Πηγής.

Με βάση αυτές τις πληροφορίες μπορούμε να κατανοήσουμε τις πρακτικές του προσκυνηματικού ταξιδιού στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, καθώς και τη γεωγραφική διάδοση της λατρείας της Ζωοδόχου Πηγής. Ειδικότερα, πέντε προσκυνητές προερχόταν από περιοχές εκτός της πρωτεύουσας. Ένας έμπορος από τη Σπάρτη, μια μητέρα και το παιδί της από μια κωμόπολη στη Νίκαια της Βιθυνίας και δύο μοναχοί, ο ένας από τον ποταμό Μαίανδρο στη Μικρά Ασία και ο άλλος από ένα μικρό νησί του Εύξεινου Πόντου, προσέτρεξαν στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής. Όπως είδαμε παραπάνω, το μοναστήρι είχε ήδη εδραιωθεί ως κέντρο ίασης από τα τέλη του 10ου αιώνα. Επομένως μια τέτοια εξάπλωση δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει. Ένα από τα θαύματα της συλλογής δείχνει με τον καλύτερο τρόπο τον ανταγωνισμό μεταξύ των προσκυνημάτων ίασης στην Κωνσταντινούπολη. Ο Γεώργιος Μαιούλιος είχε αρχικά μεταφερθεί στη μονή Περιβλέπτου, όμως μια φωνή τον συμβούλευσε να φύγει από εκεί και να αναζητήσει θεραπεία στη Ζωοδόχο Πηγή, όπως και έγινε.¹⁰⁵

Η αφήγηση του Νικηφόρου Κάλλιστου Ξανθόπουλου φωτίζει πολλές πλευρές της ζωής στο Βυζάντιο στις αρχές του 14ου αιώνα. Σε πρώτο επίπεδο, επιβεβαιώνει την τάση απαξίωσης του ιατρικού επαγγέλματος, χαρακτηριστικό γνώρισμα της αγιολογικής γραμματείας. Όπως ακριβώς και ο ανώνυμος συγγραφέας του 10ου αιώνα έτσι και ο Ξανθόπουλος υπογραμμίζει την αδυναμία των ιατρών να αντιμετωπίσουν σοβαρές ασθένειες, αφήνοντας τους ασθενείς στην τύχη τους. Ο Ιωάννης

¹⁰⁴ Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 85-86.

¹⁰⁵ Ξανθόπουλος, (Leipzig 1802), 66-68.

Ροδόλφος διηγήθηκε ο ίδιος στον συγγραφέα την περιπέτεια που πέρασε όταν ένας ανίκανος Σύρος θεραπευτής του συνέστησε αγωγή, η οποία όχι μόνο δεν βελτίωσε την κατάστασή του, αλλά του προκάλεσε νέα συμπτώματα.¹⁰⁶ Οι ιατροί εγκατέλειψαν κάθε προσπάθεια να θεραπεύσουν και έναν ανώνυμο κάτοικο της Κωνσταντινούπολης που έπασχε από ασθένεια των ματιών.¹⁰⁷ Η χρήση καθαρικών εξουθένωσε τον μετέπειτα ηγούμενο της μονής Στουδίου Μάρκο, ενώ οι μαγγανείες και η λαϊκή ιατρική δεν κατάφεραν να θεραπεύσουν ένα μικρό παιδί και τη μητέρα του από τις ασθένειες που τους ταλαιπωρούσαν. Επιπλέον, δεν παρατηρείται κάποια αλλαγή στα μέσα με τα οποία οι προσκυνητές έβρισκαν ανακούφιση στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής.

Η πλειονότητα των ασθενειών θεραπευόταν με την πόση αγιάσματος ή την εμβάπτιση του πάσχοντος μέλους στο νερό. Χρησιμοποιείται ακόμα ο πηλός σε συνδυασμό με το νερό αλλά και κάποιες άλλες, λιγότερο συνηθισμένες μέθοδοι. Με βάση την πεποίθηση ότι η ασθένεια είναι αποτέλεσμα της αμαρτίας, κάποιοι πιστοί θεραπεύονταν με την υπόσχεση ότι θα διακόψουν κάποια συνήθεια λιγότερο ή περισσότερο επιβλαβή, όπως την κατανάλωση κρέατος και την άσκηση της πορνείας. Επειδή αθετήσαν την υποσχέσή τους η ασθένεια επέστρεψε σε πιο επιθετική μορφή. Η παραμονή στο ναό εξακολουθεί να αποτελεί συνηθισμένη πρακτική για διάστημα συνήθως μεγαλύτερο των τριάντα ημερών. Ένας ανώνυμος άνδρας παρέμεινε στην εκκλησία για δυο μήνες και δεν μπορούσε να καταπιεί τροφή ούτε νερό, ώσπου η Θεοτόκος εμφανίστηκε στο όνειρό του και του προσέφερε αγίασμα. Αυτή είναι και η μοναδική περίπτωση ενυπνίου με τη Παναγία μεταξύ των δεκαεπτά νέων θαυμάτων που προσέθεσε ο Ξανθόπουλος.¹⁰⁸ Σε κάποιες περιπτώσεις ο πιστός δεν είχε πρόσβαση στο αγίασμα. Σε πτωχό ανώνυμο προσκυνητή απαγορεύθηκε η είσοδος λόγω της άσχημης κατάστασης στην οποία βρισκόταν η όψη του, ώσπου ένας από τους συντρόφους του έφερε αγίασμα μέσα σε μια κούπα.¹⁰⁹ Όταν μια γυναίκα ευγενούς καταγωγής αναγκάστηκε να αποσυρθεί στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης για να βελτιωθεί η υγεία της, το αγίασμα στάλθηκε στον τόπο προσωρινής κατοικίας της.¹¹⁰

Το πόνημα του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθόπουλου εντυπωσιάζει τον ερευνητή με την ποικιλία ασθενειών και παθήσεων που καταγράφει. Νομιμοποιεί και εδραιώνει το αγίασμα, νουθετεί και παγώνει το αίσθημα της ευλάβειας, επιβάλλει πρότυπα συμπεριφοράς για ασθενείς και δωρητές. Ειδικότερα, συναντάμε δυο περιστατικά παράλυσης: στην πρώτη περίπτωση η παράλυση είναι χρόνια

106 Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 78-82.

107 Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 76-78.

108 Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 78-82.

109 Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 68-69.

110 Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 83-85.

και αφορά μια γυναίκα, ενώ στη δεύτερη αφορά έναν άνδρα και οφείλεται σε τραυματισμό της λεκάνης και του ιερού οστού. Η υδρωπικία εμφανίζεται δύο φορές και προσβάλλει εξίσου και τα δύο φύλα. Προκαλεί οιδήματα σε ολόκληρο το σώμα και καθιστά την πρόσληψη τροφής και νερού αδύνατη. Οι ασθένειες του πεπτικού συστήματος (φλεγμονή, δυσκολία στην πρόσληψη τροφής, εμετοί) φαίνεται να προσβάλλουν γυναίκες. Αντίθετα, τα προβλήματα του ουροποιητικού συστήματος, με κυρίαρχη την λιθίαση των νεφρών, εμφανίζονται σε άνδρες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιγραφές ασθενειών που δεν εντοπίζονται στην παλαιότερη συλλογή θαυμάτων. Στη διήγηση του Ξανθόπουλου δύο προσκυνητές πάσχουν από λέπρα στο πρόσωπο ή στα άνω και κάτω άκρα του σώματος. Έλκη που προκαλούν σήψη στη σάρκα, όγκοι που καθιστούν αδύνατη κάθε είδους κίνηση, οδοντιατρικές ή οφθαλμολογικές μολύνσεις είναι ορισμένες μόνο από τις αρρώστιες που θεραπεύθηκαν στη Ζωοδόχο Πηγή. Πολλά από αυτά τα προβλήματα ταλαιπωρούσαν τους πιστούς για πολύν καιρό. Για παράδειγμα ο μοναχός Μάρκος εμφάνιζε συνεχείς ενοχλήσεις και έντονο κνησμό για δεκαεπτά χρόνια εξαιτίας της κατανάλωσης επιβλαβών βοτάνων. Τέλος, σε αντίθεση με τη διήγηση του ανώνυμου του 10ου αιώνα, στο έργο του Νικηφόρου δεν σώζεται κανένα περιστατικό θανάτου ούτε κάποια αναφορά σε ταφή μέσα στο μοναστικό συγκρότημα. Οι προσφορές των ανθρώπων που ήλπιζαν σε θεραπεία ή είχαν ήδη θεραπευτεί από τη Ζωοδόχο Πηγή συνεχίστηκαν κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα. Ο μοναχός Μακάριος, άνδρας ευγενικής καταγωγής, υπήρξε ο χορηγός της συλλογής που εξετάζουμε. Ο Ξανθόπουλος δεν μας αναφέρει γιατί ο Μακάριος επέλεξε να ευχαριστήσει την Παναγία με αυτόν τον συγκεκριμένο τρόπο, το σίγουρο όμως είναι ότι η επιλογή του αυτή δεν ξένιζε τους συγχρόνους του. Τρία από τα θαύματα ίασης που συνέβησαν κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄ αποτυπώνονται σε παραστάσεις που κοσμούν τους τοίχους της εκκλησίας. Στους εορτασμούς της θεραπείας του Ιωάννη Ροδόλφου από υδρωπικία παρίστατο και ο αυτοκράτορας. Σε αντίθεση με τη διήγηση του ανώνυμου του 10ου αιώνα, στο έργο του Νικηφόρου δεν μνημονεύεται καμία χρηματική δωρεά από εύπορους προσκυνητές. Αυτό δεν σημαίνει ότι η μονή έχασε την υποστήριξη των πιστών, ίσως όμως υπογραμμίζει μια τάση διαφοροποίησης από το παρελθόν. Η προσπάθεια ανανέωσης της λατρείας της Ζωοδόχου Πηγής ξεκίνησε όπως είδαμε στις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα, αμέσως μετά το θάνατο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Η παραγγελία μιας νέας συλλογής θαυμάτων και η έμφαση που δίδεται στη ζωγραφική απεικόνισή τους αποτελούν διαφορετικές εκφάνσεις του ίδιου φαινομένου. Η ευσέβεια των προσκυνητών εκδηλώνεται πλέον με διαφορετικούς τρόπους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα σωζόμενα επιγράμματα του Μανουήλ Φιλή, τα οποία συνόδευαν εικόνες της Θεοτόκου ή έργα τέχνης που βρίσκονταν στο μοναστήρι. Παρά

τις διαφορές που παρατηρούνται, ο σκοπός του δωρητή παραμένει ο ίδιος: η ανάκτηση της υγείας και η ανακούφιση από τον πόνο.

Κεφάλαιο Γ'. Η Ζωοδόχος Πηγή στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη

Γ1. Η τέχνη στο ναό της Θεοτόκου της Πηγής μέσα από τα αγιολογικά κείμενα

Όπως είδαμε παραπάνω, ο αρχικός ναός της Θεοτόκου των Πηγών καταστράφηκε στα τέλη του 15ου αιώνα. Δεν σώζεται κανένα έργο τέχνης που συσχετίζεται με το μοναστήρι και χρονολογείται στη βυζαντινή περίοδο. Οι γραπτές πηγές της εποχής και ειδικότερα, η *Διηγησις περί τῆς συστάσεως τῶν ἐν τῇ Πηγῇ τῆς Θεοτόκου ναῶν καὶ περὶ τῶν ἐν αὐτοῖς γενομένων θαυμάτων* του ανωνύμου του 10ου αιώνα, καθώς και το μεταγενέστερο έργο του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθόπουλου με τίτλο *Λόγος διαλαμβάνων τὰ περὶ τῆς συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς ἀειζῶου πηγῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπερφυῶς τελεσθέντων θαυμάτων* μας δίνουν μια σαφή εικόνα του τρόπου με τον οποίο ήταν διακοσμημένη η εκκλησία. Η πρώτη αναφορά στο διάκοσμο του ναού γίνεται με αφορμή τη θαυματουργική ίαση της αυτοκράτειρας Ειρήνης την εποχή που μοιραζόταν την εξουσία με τον ανήλικο γιο της (780-790). Σε ένδειξη ευγνωμοσύνης η Αυγούστα δώρισε πολύτιμα σκεύη και υφάσματα, το στέμμα της, και μια ψηφιδωτή παράσταση στην οποία εικονιζόνταν μαζί με το γιο της, να κρατά τις προσφορές της στη Θεοτόκο των Πηγών.¹¹¹ Αποτελούν μια σπάνια μαρτυρία για την εξέλιξη της μνημειακής τέχνης μεταξύ δύο περιόδων εικονομαχίας (787-815).¹¹² Σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, ο μεγάλος σεισμός του 867 προκάλεσε σοβαρές ζημιές στο ναό της Θεοτόκου ώστε ο Βασίλειος Α' (811-886) να αποφασίσει την αναστήλωση της εκκλησίας και την ανανέωση του εσωτερικού της διακόσμου.¹¹³ Η διήγηση του ανώνυμου σε αυτό το σημείο μας προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για τη διαδικασία κατασκευής ενός ψηφιδωτού. Σε πρώτο επίπεδο στήθηκαν σκαλωσιές σε πολύ μεγάλο ύψος για τον σχεδιασμό και την τοποθέτηση των ψηφιδών. Όταν οι *εἰκονιστὲς καὶ ζωγράφοι* σχεδίαζαν και αποτύπωναν με ποικίλα χρώματα την Κάθοδο του Αγίου Πνεύματος, οι σκαλωσιές στο ιερό βήμα άρχισαν να καταρρέουν. Ο τραυματισμός των τεχνιτών αποφεύχθηκε μετά από παρέμβαση της Παναγίας, η οποία στήριξε τις κατασκευές και απέτρεψε την απότομη πτώση τους.¹¹⁴ Η επόμενη αναφορά έχει άμεση σχέση με τις συνέπειες του σεισμού στη διακόσμηση της εκκλησίας. Πριν από την καταστροφή, στο πάνω μέρος της δεξιάς ανίδας του Ιερού Βήματος υπήρχαν

¹¹¹ Talbot 2012, 222-223. Βλ. Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 22.

¹¹² Talbot 2012, 430, σχ. 14.

¹¹³ Talbot 2012, 235-237. Βλ. Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 27-30.

¹¹⁴ Talbot 2012, 237-39. Βλ. Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 30-31. Είναι λογικό οι τραυματισμοί που προκαλούνταν από σφοδρές πτώσεις να αποτελούσαν συχνό ατύχημα για το επάγγελμα του ψηφοθέτη.

ζωγραφισμένες οι μορφές της Θεοτόκου και του Αρχαγγέλου Γαβριήλ. Η παράσταση αυτή πιθανότατα αφορούσε τη σκηνή του Ευαγγελισμού και επιτελούσε πολλά θαύματα ίασης. Κατέπεσε εξαιτίας του σεισμού αλλά δεν καταστράφηκε, με αποτέλεσμα η Ελένη Αρταβασδίνα να τη μεταφέρει στο σπίτι της. Αναγκάστηκε να την αποχωριστεί λίγο αργότερα, όταν η Παναγία απαίτησε την επιστροφή της στο ναό της.¹¹⁵ Στις συλλογές θαυμάτων που εξετάζουμε απαντάται μόνο μια μνεία σε φορητή εικόνα με θέμα τη Θεοτόκο στον τύπο της Βλαχερνίτισσας. Αυτή η εικόνα ήταν γνωστή στο ναό της Θεοτόκου των Πηγών ως *Ἐπίσκεψις*, εξαιτίας της φροντίδας και του ενδιαφέροντος της μητέρας του Χριστού απέναντι στους πιστούς.¹¹⁶ Εκεί κοντά τοποθετήθηκαν οι σοροί των παιδιών της Αρταβασδίνας, ενώ το λάδι από την κανδήλα που έκαιγε πλάι στην εικόνα θεράπευσε μια δαιμονισμένη μοναχή.¹¹⁷ Ο ανώνυμος συγγραφέας του 10ου αιώνα καταγράφει την περίπτωση του Γαβριήλ, ο οποίος πρόσφερε ένα ευαγγέλιο στη Θεοτόκο της Πηγής για να επιστρέψει σώος ο ανιψιός του, όμηρος τότε των Βουλγάρων.¹¹⁸ Είναι πολύ πιθανό το ευαγγέλιο αυτό να έφερε διακόσμηση όπως πολλά εντυπωσιακά δείγματα της εποχής, είτε σε επίπεδο στάχωσης είτε σε επίπεδο μικρογραφικής διακόσμησης με μορφές και παραστάσεις. Αν στρέψουμε την προσοχή μας στο έργο του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθόπουλου θα συναντήσουμε, πέρα από όσα έχουμε ήδη δει στην προηγούμενη διήγηση, νέες περιγραφές έργων τέχνης και παραστάσεων που κοσμούσαν τη Ζωοδόχο Πηγή. Η Καταφυγή, το κτίσμα που ανέγειρε ο Λέων Α΄ (457-474), παρουσιάζεται ως μεγαλοπρεπής ναός το εσωτερικό του οποίου έφερε εντυπωσιακή διακόσμηση με ορθομαρμάρωση και πλήθος ψηφιδωτών παραστάσεων.¹¹⁹ Ο συγγραφέας στρέφει την προσοχή του στο ψηφιδωτό του τρούλου, το οποίο περιγράφει λεπτομερώς. *Τῆ γεμῖν μέση θόλω, ἧ ὄροφος καθίσταται τῷ νεῷ, αὐτὴν ὁ πλάστης τὴν ζωηφόρον πηγὴν χερσὶν ἰδίαις ἀρίστως διέγραψε, το πάγκαλον βρέφος και προαιώνιον ὡς διειδές τι και πότιμον ὕδωρ, ζῶν καὶ ἀλλόμενον, τῶν κόλπων ἀναμορμύρωσαν, εἰκάσαις ἂν νεφέλην αὐτὴν κατιδὼν, ἡρέμα ὡς ὑτόν ἀμοφητὶ τό ὕδωρ ἄνωθεν καταρρέουσαν...*¹²⁰ Όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, είναι λογικό ο Ξανθόπουλος να περιγράφει τον συγχρονό του ναό και όχι το κτίσμα του 6ου αιώνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν κατά τη γνώμη μου οι αναφορές σε παραστάσεις που στόλιζαν τους τοίχους της

115 Talbot 2012, 240. Βλ. Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 32-33. Ο Ξανθόπουλος αναφέρει ότι οι μορφές αποδίδονται με ψηφίδες. Ίσως πρόκειται για μια νέα φάση διακόσμησης του ναού, ακολουθώντας ή εμπλουτίζοντας παλαιότερο εικονογραφικό πρόγραμμα.

116 Talbot 2012, 431. Για τον εικονογραφικό τύπο της Θεοτόκου των Βλαχερνών, βλ. ODB 1991, 2170.

117 Talbot 2012, 246-248.

118 Talbot 2012, 268-269.

119 Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 13. *ἔχει μὲν γάρ πᾶς ὁ χῶρος εἰκόνας παντοίας, ἐξαισί ἅτα τῶν τῷ Χριστῷ και τῆς Θεομήτορος ἐνηρμοσμένας ψηφίσι.*

120 Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 13. Για την εμφάνιση του εικονογραφικού τύπου της Ζωοδόχου Πηγής και τη χρονολόγηση του θα γίνει λόγος παρακάτω.

εκκλησίας και είχαν ως θέμα θαυματουργικές ίασεις προσκυνητών στη Ζωοδόχο Πηγή. Η θεραπεία του Γεωργίου Μαιούλιου, έμπορου από τη Σπάρτη ο οποίος έπασχε από σαρκοβόρο έλκος, απεικονιζόταν σε τοιχογραφία στο εσωτερικό του καθολικού. Με τον ίδιο τρόπο επέλεξε να ευχαριστήσει την Θεοτόκο και ο Ιωάννης Ροδόλφος, αυτοκρατορικός σωματοφύλακας που υπέφερε για τριάντα τρεις μήνες από υδρωπικία σε όλο του το σώμα. Το συγκεκριμένο θαύμα εορταζόταν με επισημότητα, παρουσία του αυτοκράτορα.¹²¹ Συμπερασματικά, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε τη σημασία των πληροφοριών που προσφέρουν οι γραπτές πηγές για την ανασύσταση ενός αρχιτεκτονήματος που δεν σώζεται πια στην αρχική του μορφή. Η μονή της Θεοτόκου των Πηγών υπήρξε από τον 6ο αιώνα τουλάχιστον, σημαντικό ιαματικό κέντρο και ως τέτοιο δεχόταν τις προσφορές προσκυνητών και ευγνωμονούντων. Εικόνες που προσφέρουν ανακούφιση από τον πόνο, παραστάσεις στις οποίες αποδίδονται θαυματουργικές ιδιότητες και απεικονίσεις ανθρώπων της εποχής που απαλλάσσονται από το άγχος της αρρώστιας προΐδεάζουν τον ερευνητή για τον διάκοσμο που έφεραν τα προσκυνήματα ίασης στο σύνολό τους.

---

¹²¹ Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 66-68, 77-78.

Γ2. Τα επιγράμματα του Μανουήλ Φιλή

Στην προσπάθειά μας να εξετάσουμε την ιστορία του ναού της Ζωοδόχου Πηγής καθώς και την τέχνη που συνδέεται με αυτόν, χρησιμοποιήσαμε γραπτές πηγές, κυρίως αγιολογικά κείμενα και -σε μικρότερο βαθμό- ιστορικές διηγήσεις. Το έργο του Νικηφόρου Καλλίστου *Λόγος διαλαμβάνων τὰ περὶ τῆς συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς ἀειζώου πηγῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπερφυῶς τελεσθέντων θαυμάτων* και η ακολουθία που ο ίδιος συνέθεσε αποτελούν εκφάνσεις της κρατικής βούλησης για ανανέωση της λατρείας της Θεοτόκου των Πηγών στις αρχές του 14ου αιώνα. Για πρώτη φορά το μοναστήρι γίνεται γνωστό ως Ζωοδόχος Πηγή και ταυτίζεται με έναν νέο εικονογραφικό τύπο.¹²² Η δημοτικότητα της Ζωοδόχου Πηγής την εποχή εκείνη φαίνεται μέσα από ένα άλλο είδος τέχνης. Πρόκειται για την τέχνη του Μανουήλ Φιλή, τα οποία αφορούν είτε εικόνες της Ζωοδόχου Πηγής είτε άλλα αντικείμενα που δώριζαν οι πιστοί στη μονή προσδοκώντας τη θεραπεία.¹²³ Οι στίχοι αυτοί θα μπορούσαν να είναι χαραγμένοι πάνω στο ίδιο το έργο τέχνης, κάτι το οποίο θα απαιτούσε μια πολύ πιο άμεση σχέση μεταξύ του παραγγελιοδότη, του καλλιτέχνη και του ποιητή.¹²⁴ Η Alice Mary Talbot προχώρησε στην κατηγοριοποίηση των επιγραμμάτων του Μανουήλ Φιλή ανάλογα με το αντικείμενο το οποίο συνόδευαν και την πιθανότητα συσχέτισης τους με τη μονή της Θεοτόκου των Πηγών. Αναγνώρισε συνολικά δεκαέξι επιγράμματα, από τα οποία μόνο τα δέκα μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα στο συγκεκριμένο προσκύνημα. Στην παρούσα εργασία θα παρουσιαστούν κάποια από αυτά τα ποιήματα, τα πιο αντιπροσωπευτικά, κατά τη γνώμη μου, κάθε κατηγορίας. Η Talbot εντοπίζει και καταγράφει οκτώ επιγράμματα που σχετίζονται με τη μονή της Θεοτόκου της Πηγής και χρονολογούνται από τον 6ο έως και τον 12ο αιώνα.¹²⁵

---

122 Talbot 1994, 135-138.

123 Ο Μανουήλ Φιλής γεννήθηκε στην Έφεσο γύρω στο 1275 και πέθανε το 1345. Υπήρξε πολυγραφότατος ποιητής της αυτοκρατορικής αυλής υπό τον Ανδρόνικο Β' και τον Ανδρόνικο Γ'. Έλαβε μέρος σε διπλωματικές αποστολές και φυλακίστηκε επειδή προσέβαλε τον αυτοκράτορα. Διατηρούσε σχέσεις και με μέλη της ανώτερης αριστοκρατίας Βλ. Talbot, Cutler 1991, 1651.

124 Talbot 1994, 139.

125 Talbot 1994, 140-141.

Προφορές στη Θεοτόκο των Πηγών

1) *Εἰς εἰκόνα τῆς Πηγῆς*¹²⁶

Ἄνω ποταμῶν, κατὰ τὴν παροιμίαν,
Χωροῦσι πηγαί· τοῦτο κανταῦθα ξένε.
Καί γάρ ἐφ' ὑγρῶν καί πολύκρουνων τύπων
Ο ζωγράφος δείκνυσι πηγὴν θαυμάτων.

Ἡ φράση *Ἄνω ποταμῶν χωροῦσι πηγαί* αποτελεί τον πρώτο στίχο του δευτέρου χορικού της *Μήδειας* του Ευριπίδη.¹²⁷ Χρησιμοποιήθηκε εδώ ως παροιμία, για να δηλώσει την αλλαγή των νόμων της φύσης σε συνδυασμό με τη λέξη *πηγή*. Ὅπως ακριβώς η προδοσία του Ιάσονα οδήγησε στην αλλαγή των νόμων της φύσης με αποτέλεσμα μια μητέρα να σκοτώνει τα παιδιά της, έτσι και η θαυματουργική παρέμβαση της Θεοτόκου άλλαξε τη ζωή των πιστών, όταν τους απάλλαξε από την ασθένεια. Κατά την Talbot, ο στίχος 4 αναφέρεται στην Παναγία ως Πηγή θαυμάτων μεταφορικά και κυριολεκτικά. Ἡ φράση *τοῦτο κανταῦθα ξένε* μας υποδεικνύει ότι το επίγραμμα βρισκόταν πάνω στην ίδια την εικόνα.¹²⁸ Ο Πάλλας δημοσιεύει το συγκεκριμένο επίγραμμα στη μελέτη του για την εικονογραφία της Ζωοδόχου Πηγῆς και προτείνει μια διαφορετική ερμηνεία, σύμφωνα με την οποία το ποίημα συνόδευε παράσταση της Παναγίας πάνω σε λεκάνη που υψωνόταν μέσα από δεξαμενή. Εκτός από τη δεξαμενή θα πρέπει να εικονιζόταν ολόκληρο το υδραυλικό σύστημα που υπήρξε στην κρύπτη του αγιάσματος με τους κρουνούς και την πλούσια ροή νερού. Ἡ παράσταση θα μπορούσε να περιλαμβάνει και πιστούς που πίνουν το αγίασμα και δέχονται την ευλογία της Θεοτόκου.¹²⁹

126 Talbot 1994, 143-144.

127 Ευριπίδης (Αθήνα 1956) στ. 410-411 *ἄνω ποταμῶν ἱερῶν χωροῦσι παγαί...* Μεταφράζεται συνήθως ως "τα ιερά ποτάμια γυρίζουν πίσω", δηλαδή οι ποταμοί επιστρέφουν στις πηγές τους. Ο επόμενος στίχος είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικός: *καὶ δίκαια καὶ πάντα πάλιν στρέφεται*.

128 Talbot 1994, 143-144.

129 Πάλλας 1971, 207, 208.

2) *Εἰς παναγιάριον λίθινον, ἐν ᾧ ἦν ἡ Θεοτόκος ἡ Πηγὴ.*¹³⁰

Ἡ πέτρα τὴν γῆν, ἡ δὲ γῆ φέρει στάχυν·
Ψυχῶν τροφεύς, ὁ στάχυς, ἡ γῆ παρθένος·
Μᾶλλον δὲ πηγὴν ζωτικοῦ ρεῖθρου βλέπων,
Ἐκ τῆς πέτρας θήλαζε, πιστέ, τὴν χάριν.

Το παναγιάριον εἶναι δισκοειδές λειτουργικό σκεῦος, διαμέτρου 5-20 εκ., που χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς γιὰ τὸν ἄρτο που προσφέρεται στὴν Παναγία κατὰ τὴ διάρκεια τῶν γευμάτων ἢ τοῦ Ὁρθρου. Κατασκευάζεται ἀπὸ διάφορα υλικά καὶ φέρει παράσταση τῆς Θεοτόκου, συνήθως σὲ στάση δέησης.¹³¹ Τὸ παναγιάριον που φέρει τὸ παραπάνω ἐπίγραμμα εἶναι λίθινο, ὅπως βλέπουμε ἀπὸ τὸ στίχο 1. Ἡ Θεοτόκος παρομοιάζεται με τὴ γῆ καὶ ὁ γίος τῆς, ὁ Χριστός, ταυτίζεται με τὸν καρπὸ τῆς γῆς, τὸ στάχυ. Ὅπως ακριβῶς ἡ γῆ καρπίζει καὶ ἐπιτρέπει τὴν υλικὴ εὐημερία τῶν ἀνθρώπων, ἔτσι καὶ ἡ Παναγία, γεννώντας τὸν Χριστό, ἐξασφάλισε πνευματικὴ τροφή γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Στὸν ἐπόμενον στίχο ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται ὡς πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναβλύζει τὸ νερὸ τῆς ζωῆς, τὸ νερὸ που καθαγιάζει καὶ θεραπεύει ὅσους τὸ ἔχουν ἀνάγκη. Τέλος, ὁ ποιητὴς προτρέπει τὸν πιστὸ νὰ οικειοποιηθεῖ τῆς χάριτος που φέρει ἡ μορφή τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς πάνω στὴν πέτρα. Ἡ Alice Mary Talbot συνδέει τὴν παράκληση αὐτὴ με σειρά εικόνων, ὅπως ὁ πιστὸς που ἀντλεῖ νερὸ ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ τοῦ αγιάσματος, τὸ Θεῖο Βρέφος που θηλάζει, ὁ μοναχὸς που δέχεται τὸν ἄρτο.¹³² Τὸ ἐπίγραμμα ἦταν γραμμένο στὸ χεῖλος τοῦ παναγιαρίου, γύρω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Θεοτόκου ὡς Ζωοδόχου Πηγῆς, ἡ ὁποία κοσμοῦσε τὴ δισκοειδῆ βάση τοῦ σκεύους. Τὴν παράσταση ἴσως συνόδευαν ἀπεικονίσεις στάχυνων σὲ ἀντιστοιχία με τὸ περιεχόμενον τοῦ ποιήματος.

¹³⁰ Talbot 1994, 145-146.

¹³¹ Boura 1991, 1569. Τὸ πρωιμότερο σωζόμενο παναγιάριο βρίσκεται στὴ Μονὴ Χιλανδαρίου τοῦ Αγίου Ὄρους, χρονολογεῖται τὸν 10ο αἰῶνα καὶ εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ ἴασπι.

¹³² Talbot 1994, 145. Θα μπορούσε νὰ ἀναφέρεται καὶ στὸ ἐπεισόδιο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Μωυσῆς ἀντλεῖ νερὸ ἀπὸ τὸ βράχο (Ἐξόδος ,17:6) ὁμῶς ἓνας τέτοιος συσχετισμὸς μὲν φαίνεται λιγότερο πιθανός.

B) Επιγράμματα σε ευχαριστήρια αφιερώματα

3) *Εἰς δεξαμενὴν ὕδατος ἀνατεθεῖσαν τῇ ζωοδόχῳ Πηγῇ παρά Ἰλαρίωνος μοναχοῦ*¹³³

Τῷ τῶν παθῶν καύσωνι τακεῖς ἐκτόπως,
Ἦ ζῶσα πηγὴ τῶν Θεοῦ τεραστῶν,
Δεξαμενὴν ὕδατος ὠργάνωσα σοι,
Ὡς ἂν ἐπ' αὐτῇ δεικνυοῦση τὸν πόθον
Τό ζῶν ὕδωρ πίνοιμι τῆς σωτηρίας,
Φυγῶν τό πῦρ ἐκεῖνο τῆς τιμωρίας.
Ὁ πλούσιος γάρ ἐκφοβεῖ με, παρθένε,
Ἦς μάλα διψῶν ἀποτηγανίζεται.
Ἰλαρίων σός ταῦτά φησι Κανάβης,
Οἰκτρός μοναχός εὐτελής, εὐνους δ' ὄμιος.

Ο μοναχός Ἰλαρίων Κανάβης προσφέρει στη Ζωοδόχο Πηγὴ μια νέα δεξαμενὴ μέσα στην οποία θα ἔρεε το θαυματουργό αγίασμα. Πρόκειται για το τμήμα του υδραυλικού μηχανισμού από το οποίο αντλούσαν οι πιστοὶ το νερό, ὅπως μπορούμε να δούμε από τον στίχο πέντε. Το ἐπίγραμμα θα μπορούσε να κοσμεῖ τη δεξαμενὴ ὕδατος που αντικατέστησε παλαιότερη κατασκευή, η οποία καταστράφηκε το 1306. Το συμβάν καταγράφει ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος στο ἔργο του *Λόγος διαλαμβάνων τὰ περὶ τῆς συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς ἀειζῶου πηγῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπερφῶς τελεσθέντων θαυμάτων*. Μία από τις κλίμακες που εξασφάλιζαν την πρόσβαση στο ἀνώτερο τμήμα της δεξαμενῆς του αγιάσματος κατέρρευσε ξαφνικά, καταστρέφοντας ἓνα μεγάλο κομμάτι της κρύπτης. Παρά τις υλικές ζημιές που προκλήθηκαν, οὔτε ἓνας από τους πολλοὺς προσκυνητές που βρισκόταν ἐκεῖ την ὥρα του ατυχήματος δεν τραυματίστηκε.¹³⁴ Ο Κανάβης προσφέρει το δῶρο αὐτό στην Παναγία για τη σωτηρία τῆς ψυχῆς του, φοβούμενος για την τύχη του στην μέλλουσα ζωὴ, εἰάν ἐπέλεγε να κρατήσῃ τα πλοῦτη του για τον εαυτό του. Ο φόβος του αὐτός θα μπορούσε να οφείλεται στην τύχη που εἶχε ο ἀπληστος πλούσιος τῆς

¹³³ Talbot 1994, 147-148.

¹³⁴ Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 86. Η ανακαίνιση του ναοῦ εἶναι πιθανό να ἔλαβε χώρα κατά τη διάρκεια των εργασιῶν αναστήλωσης. Το προσκύνημα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἦταν την εποχὴ ἐκείνη ιδιαίτερα δημοφιλές και δεν θα μπορούσε να παραμείνει κλειστό για καιρό. Βλ. παρακάτω, για τη γέννηση του εικονογραφικὸ τύπου.

Καινής Διαθήκης.¹³⁵ Ο Ιλαρίων θα μπορούσε να είναι γόνος αριστοκρατικής οικογένειας που ενδύθηκε το μοναστικό σχήμα, όπως ακριβώς και ο παραγγελιοδότης της συλλογής θαυμάτων του Ξανθόπουλου, μοναχός Μακάριος. Η Alice Mary Talbot θεωρεί ότι ο Ιλαρίων ήταν μέλος της μοναστικής κοινότητας της Ζωοδόχου Πηγής.¹³⁶ Κατά τη γνώμη μου κάτι τέτοιο είναι πολύ πιθανό, καθώς η φύση της δωρεάς του μοναχού υποδεικνύει πως γνώριζε από πρώτο χέρι τι θα έπρεπε να αποκατασταθεί όσο το δυνατόν γρηγορότερα. Το νερό που αναβλύζει από την πηγή σβήνει τη φλόγα της αγωνίας του δωρητή και του εξασφαλίζει ευνοϊκή κρίση μετά το θάνατό του.

---

135 Βλ. Λουκ. 16 :19-24. *Ἄνθρωπος δέ τις ἦν πλούσιος... ἐγένετο δὲ ἀποθανεῖν τὸν πτωχὸν καὶ ἀπενεχθῆναι αὐτὸν ὑπὸ τῶν ἀγγέλων εἰς τὸν κόλπον Ἀβραάμ· ἀπέθανε δὲ καὶ ὁ πλούσιος καὶ ἐτάφη. καὶ ἐν τῷ ᾄδι ἐπάρας τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ, ὑπάρχων ἐν βασάνοις, ὄρᾳ Ἀβραάμ ἀπὸ μακρόθεν καὶ Λάζαρον ἐν τοῖς κόλποις αὐτοῦ. καὶ αὐτὸς φωνήσας εἶπε· πάτερ Ἀβραάμ, ἐλέησόν με καὶ πέμψον Λάζαρον ἵνα βάψῃ τὸ ἄκρον τοῦ δακτύλου αὐτοῦ ὕδατος καὶ καταψύξῃ τὴν γλῶσσάν μου, ὅτι ὀδυνῶμαι ἐν τῇ φλογὶ ταύτῃ.*

136 Talbot 1994, 148.

4) Πρὸς τὴν Θεομήτορα χαριστήριος.¹³⁷

Ὁ σὸς μὲν υἱὸς θαυματουργῶν, παρθένε,
Καί τῃ λογικῇ πρακτικῇ συνεισφέρων,
Ἄνικμον ἐμψύχωσε χειρὸς ὀστέον,
Ῥήματος αὐτῷ ζωτικὴν δούς ικμάδα·
Καί γάρ ἰατρός κοσμοσώστης εὐρέθη,
Προπατορικῆς ἐκτεμών χειρὸς πάθος,
Σὺ δ', ὦ Μαριάμ, τῆς ἐμῆς ψυχῆς δρόσε,
Τῆς σῆς με πηγῆς ταῖς ῥοαῖς ἀναψύχεις,
Καί τόν πρὶν ἡμίξηρον ἐξ ἁμαρτίας
Χλωροῖς πάλιν, σώτειρα, κοσμεῖς ὀργάνοις,
Καί τῶν ἰατρῶν τὴν σοφὴν ψῆφον λύεις
Τῇ πρὸς τό λυποῦν μυστικῇ χειρουργίᾳ.
Ῥάβδος γάρ ἐν σοί γλυκερόν θάλος φύει,
Και πῦρ ὑπελθόν οὐ καταλέγει βάτον,
Και ῥοὺς διαστάς ὡς φυγὰς ὑποστρεφει,
Χειρὶ σε λοιπόν ζωγραφῶ σκιαγράφου,
Σμικρᾶς ἀμοιβῆς οὐ καταλήλου χάριν,
Τείνω δε σοι τὴν χεῖραν τὴν σεσωσμένην,
Ὁ χθές θανατῶν ἄρτι φανείς ἀρτίπους·
Ἐμοί γάρ αὐτὴ καὶ ψυχῆς λυσεις πόνους,
Παρειμένης πόρρωθεν ἐκ τῶν πρακτέων
Εὐσπλαχνίας ἄβυσσε καὶ τεραστίων.
Ὁ σος Μανουήλ ταῦτα φησὶν Ἀτζύμης,
Ὅν καὶ σεβαστόν τὴν τιμὴν συ δεικνύεις.

Παρά το γεγονός ότι το τίτλος του ποιήματος δεν φέρει καμία αναφορά στη Ζωοδόχο Πηγή, ο συσχετισμός του με το συγκεκριμένο προσκύνημα είναι σχεδόν σίγουρη γιατί και στα δύο χειρόγραφα που το διασώζουν εντάσσεται σε λήμμα ή ομαδοποιείται μαζί με επιγράμματα που αναφέρονται στη Μονή της Θεοτόκου των Πηγών εκτός των τειχών.¹³⁸ Το επίγραμμα που εξετάζουμε είναι από τα μεγαλύτερα της ομάδας, με έκταση είκοσι πέντε στίχων. Το παρήγγειλε ο Μανουήλ Ατζύμης ως ευχαριστήριο δώρο, επειδή το ακίνητο, ατροφικό του χέρι θεραπεύτηκε. Ο δωρητής φέρει τον τιμητικό τίτλο *σεβαστός* και η οικογένεια του γνωρίζουμε ότι διατηρούσε στενές σχέσης με τον Μανουήλ Φιλή.¹³⁹

Στους πρώτους δώδεκα στίχους του επιγράμματος, η θεραπεία του Μανουήλ παραλληλίζεται με το θαύμα του Χριστού και του άνδρα με το παράλυτο χέρι, με βάση λεπτές αλλαγές στη νοηματοδότηση των λέξεων.¹⁴⁰ Ο Χριστός θεραπεύει με το λόγο του και η Θεοτόκος με το κρύο νερό της Πηγής. Ο Χριστός χαρακτηρίζεται ως χειρουργός και η μητέρα του ακυρώνει τις προβλέψεις των κοσμικών ιατρών, θεραπεύοντας τον ασθενή. Στους στίχους 13-15 βλέπουμε τις προεικονίσεις της Θεοτόκου μέσα από τη ράβδο του Ααρών που βλάστησε, τη Φλεγόμενη Βάτο και τη διάβαση της Ερυθράς Θάλασσας.¹⁴¹ Το χέρι που ήταν προηγουμένως ακίνητο παρομοιάζεται με χλωρό φυτό, όπως ακριβώς ένα ξερό κλαδί που ανθίζει. Η Talbot θεωρεί ότι η διάβαση της Ερυθράς Θάλασσας από τους Ισραηλίτες προεικονίζει τη διατήρηση της παρθενίας της Παναγίας, ακόμα και μετά τη γέννηση του Χριστού.¹⁴² Οι στίχοι 16-19 μας προφέρουν περισσότερες πληροφορίες για το έργο τέχνης που συνόδευε το επίγραμμα. Επρόκειτο για μια φορητή εικόνα ή μια τοιχογραφημένη παράσταση που απεικόνιζε την θαυματουργική θεραπεία του Ατζύμη. Ο δωρητής απευθύνεται στη Θεοτόκο λέγοντας ότι ζωγράφισε ο ίδιος την προσφορά του, όμως γνωρίζουμε ότι κάτι τέτοιο ήταν κοινός τόπος για τους

138 Talbot 1994, 149.

139 Talbot 1994, 149.

140 Βλ. Ματθ. 12:9-14. (Μάρκ. 3:1-6, Λουκ. 6: 6-11). *Και μεταβάς ἐκέϊθεν ἦλθεν εἰς τὴν συναγωγὴν αὐτῶν· καὶ ἰδοὺ ἄνθρωπος ἦν ἐκεῖ τὴν χεῖρα ἔχων ξηράν· καὶ ἐπηρώτησαν αὐτὸν λέγοντες· Εἰ ἐξεστι τοῖς σάββασι θεραπεύειν; ἵνα κατηγορήσωσιν αὐτοῦ. ὁ δὲ εἶπεν αὐτοῖς· Τίς ἔσται ἐξ ὑμῶν ἄνθρωπος ὃς ἔξει πρόβατον ἓν, καὶ ἐὰν ἐμπέσῃ τοῦτο τοῖς σάββασιν εἰς βόθυνον, οὐχὶ κρατήσῃ αὐτὸ καὶ ἐγερεῖ; πόσῳ οὖν διαφέρει ἄνθρωπος πρόβατου; ὥστε ἐξεστι τοῖς σάββασιν καλῶς ποιεῖν. τότε λέγει τῷ ἀνθρώπῳ· Ἐκτεινόν σου τὴν χεῖρα· καὶ ἐξέτεινε, καὶ ἀποκατεστάθη ὑγιής ὡς ἡ ἄλλη.*

141 Talbot 1994, 150. Εδώ τονίζεται για ακόμη μια φορά η ανικανότητα των κοσμικών θεραπειών σε αντίθεση με τη θεία δύναμη. Για τις προεικονίσεις βλ. Ιωάννης Δαμασκηνός (Βενετία 1883), 80.

142 Talbot 1994, 150. Βλ. Ιωάννης Δαμασκηνός (Βενετία 1883), 92. Ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσῃ, τῆς ἀπειρογάμου νόμφης, εἰκὼν διεγράφη ποτέ. Ἐκεῖ, Μωϋσῆς διαιρέτης τοῦ ὕδατος, ἐνθάδε, Γαβριὴλ ὑπηρετῆς τοῦ θαύματος. Τότε, τὸν βυθὸν ἐπέξευσε ἀβρόχως Ἰσραὴλ, νῦν δέ, τὸν Χριστὸν ἐγέννησεν ἀσπόρως ἡ Παρθένος. Ἡ θάλασσα, μετὰ τὴν πάροδον τοῦ Ἰσραὴλ, ἔμεινε ἄβατος, ἡ ἄμειπτος, μετὰ τὴν κύησιν τοῦ Ἐμμανουὴλ, ἔμεινε ἄφθορος, ὁ ὢν, καὶ προῶν, καὶ φανεῖς ὡς ἄνθρωπος Θεός, ἐλέησον ἡμᾶς.

Βυζαντινούς. Θα πρέπει να ερμηνεύσουμε το στίχο διαφορετικά: ο Μανουήλ ανέθεσε σε ζωγράφο να εκτελέσει την παραγγελία του.¹⁴³ Είναι πολύ πιθανό η παράσταση να περιελάμβανε το πορτραίτο του δωρητή σε μικρότερο μέγεθος από τη μορφή της Παναγίας, να τείνει το χέρι του προς εκείνη. Η κίνηση αυτή παραπέμπει στο θαύμα του Χριστού που είδαμε παραπάνω καθώς και στο εξής εδάφιο από τη Γένεση *καὶ εἶπεν ὁ Θεός· ἰδοὺ Ἄδὰμ γέγονεν ὡς εἷς ἐξ ἡμῶν, τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρόν· καὶ νῦν μὴ ποτε ἐκτείνῃ τὴν χεῖρα αὐτοῦ καὶ λάβῃ ἀπὸ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς καὶ φάγῃ καὶ ζήσεται εἰς τὸν αἰῶνα.*¹⁴⁴ Το επίγραμμα, λόγω του μεγέθους του, θα μπορούσε να κοσμεῖ το πλαίσιο της εικόνας. Στους τελευταίους στίχους του επιγράμματος, ο Ατζύμης παρακαλεί τη Θεοτόκο να ανακουφίσει τους πόνους της ψυχῆς του και αποδίδει τον τιμητικό του τίτλο στη φιλευσπλαχνία της.

---

143 Talbot 1994,150. Στο Βυζάντιο, φορέας της καλλιτεχνικής δραστηριότητας ήταν ο παραγγελιοδότης και όχι ο τεχνίτης που αναλάμβανε να φέρει εις πέρας την παραγγελία. Επομένως, η επιλογή του Φιλῆ για την απόδοση της προσφοράς δεν πρέπει να μας εκπλήσσει.

144 Talbot 1994,150. Βλ. Γεν. 3:22.

Γ) Εικόνα ή τοιχογραφία που απεικονίζει θαύμα ίασης στη Θεοτόκο των Πηγών¹⁴⁵

5) *Εἰς εἰκόνα τοῦ Καλλιέργη ὃς ὦν λελωβημένος ὑγιάσθη παρά τῆς Θεοτόκου τῆς Πηγῆς*

Τρανῶς ἐνιδὼν τοῖς ἐσόπτροις τῶν τύπων,
Τεραστίου θαύμασον εἰκόνα, ξένε.
Ὁ κείμενος γάρ καὶ παρεστῶς ἐνθάδε,
Βοᾷ σιωπῶν τῆς πανάγνου τὴν χάριν·
Ὅς ἦν μὲν ἠδύς ὑπὸ τῆς ἡλικίας,
Καὶ πρὸς μάχας γίγαντος ἐσφρίγα τρόπον·
Ἀλοὺς δε πικρῶ δυσχεροῦς λώβης πάθει.
Καθάπερ ἐχθροῦ δυσμενοῦς τινός βέλει,
Καὶ γνοὺς ἑαυτὸν ἀδρανῆ πρὸς τὴν μάχην,
Ἐπίπερ οὐκ ἦν ἐμφανῆς ὁ τοξότης,
Ὅρᾳ πρὸς αὐτὴν μυστικῶς τὴν παρθένον,
Καὶ τοὺς ἰατροὺς δυσφοροῦντας φαυλίσας,
(Οὐκ ἦν γάρ οὐδὲν συντελοῦν πρὸς τοὺς πόνους
Πορθοῦντας αὐτῷ τῶν μελῶν τὰς ἀκρίδας),
Ὅπλιζεται μὲν ταῖς ῥοαῖς ταῖς ἐνθάδε
(Χαλκεύεται γάρ εἰς τό πύρ τῆς καρδίας
Καὶ ρεῦμα χυτόν, εἰ θεός μόνον θέλει·)
Ἀνθίσταται δέ τῇ προκύψει τῆς νόσου
Νικῶν τὸν ἐχθρόν τῃ βολεὶ τῆς ἐλπίδος.
Καὶ νῦν παραστάς εὐπρεπῆς τῷ δεσπότη
Καὶ τῇ στρατηγῷ τῶν ψυχῶν ὑπερμάχῳ
Τὰς ἐμφάσεις δείκνυσι τοῦ τεραστίου.
Ὅ γάρ τοσοῦτος ὄγκος οὐ δεῖται λόγου·
Δεῖ γοῦν ἐπαινεῖν τῆς γραφῆς τὸν τεχνίτην,
Ὅς πρὸς τὸν υἱὸν ἀκροώμενον τάχα,

145 Talbot 1994, 162-164.

Λαλοῦσαν αὐτὴν ζωγραφεῖ τὴν παρθένον·
“Ἐγὼ μὲν ὦ παῖπ τῷ παρεστῶτι ξένῳ
Τοῦ κινδύνου λέλυκα τὴν ὑποψίαν·
Σὺ δε ψυχικὴν ἀντιδούς εὐεξίαν
Τὴν μητρικὴν στήριζον εἰς τοῦτο χάριν.

Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἡ συλλογὴ θαυμάτων τοῦ 14ου αἰῶνα περιλαμβάνει τρεῖς περιπτώσεις αποτύπωσης θαυματουργικῶν θεραπειῶν στους τοίχους τοῦ ναοῦ. Τὴν ευγνωμοσύνη τους ἐπέλεξαν νὰ ἐκφράσουν με αὐτὸν τρόπο ἕνας εὐπόρος ἔμπορος ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ δύο μέλη τῆς αυτοκρατορικῆς φρουράς. Ἡ πράξη τους αὐτὴ θὰ μνημόνευε τὴ δύναμη τοῦ αγιάσματος καὶ τῆς Θεοτόκου σὲ ὅλους ὅσοι ἐπισκεπτόταν τὸ μοναστήρι στο πέρασμα τῶν χρόνων.¹⁴⁶ Τὸ παρὸν ἐπίγραμμα ἑκτάσης τριάντα στίχων, ἀφιερώνει στὴ Θεοτόκο ὁ Καλλιέργης, ἄνδρας ποῦ ἐπάσχε ἀπὸ λέπρα.¹⁴⁷ Ἡ εἰκόνα ἢ ἡ παράσταση στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἀπεικόνιζε σὲ τρία στάδια τὴν περιπέτεια τοῦ πιστοῦ.¹⁴⁸

Στο πρῶτο στάδιο (“Ὁ κείμενος γάρ...τῶν μελῶν τὰς ἀκρίδας”) ὁ ἄρρωστος εἶναι ξαπλωμένος, κοιτώντας τὴν Παναγία. Παρὰ τὸ νεαρὸ τῆς ἡλικίας του καὶ τὴν ικανότητα ποῦ ἐπεδείκνυε στο πεδίο τῆς μάχης εἶναι ἀβοήθητος μπροστὰ στὴν ἀσθένεια ποῦ τον βασανίζει, σαν νὰ χτυπήθηκε ἀπὸ ἀόρατο ἐχθρὸ. Στὸ δεύτερο στάδιο (Ὅπλιζεται μὲν ταῖς ῥοαῖς ... τῇ βολεῖ τῆς ἐλπίδος), ὁ ἄρρωστος καταφεύγει στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ. Τὸ ὄπλο του ἀπέναντι στὴν ἀσθένεια εἶναι τὸ θαυματουργὸ αγίασμα καὶ ἡ χάρις τῆς Θεοτόκου ποῦ του ἐπιτρέπουν νὰ βγεῖ νικητῆς. Τέλος, στὴν τρίτη σκηνή, ὁ πιστὸς στέκεται μπροστὰ στὴν Παναγία καὶ τὸν Χριστὸ εὐπρεπῆς, δηλαδὴ ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὰ σημάδια τῆς λέπρας. Οἱ πληγὲς αὐτὲς εἶδαμε παραπάνω πὼς ἐπηρέαζαν τὸ κατώτερο σημεῖο τῶν ἀκρῶν, καὶ ὄχι κάποιον ἄλλο μέρος τοῦ σώματος. Ἡ Παναγία εἰκονίζεται νὰ μιλά στο γιο τῆς γιὰ τὸ θαῦμα ποῦ πραγματοποιοῖσε, προτρέποντάς τον νὰ προσφέρει πνευματικὴ υγεία στο νεαρὸ ἄνδρα.¹⁴⁹ Γιὰ τον

146 Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 67, 82-83. Οἱ ἴδιοι οἱ σωματοφύλακες διηγήθηκαν τὴν ἱστορία τους στο Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο.

147 Στὴ διήγηση τοῦ Ξανθόπουλου καταγράφονται δύο πάσχοντες ἀπὸ λέπρα. Βλ. Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 70-71, 72-73.

148 Ἐχει υποστηριχθεῖ πὼς ὁ Καλλιέργης τοῦ ἐπιγράμματος εἶναι ὁ ζωγράφος Γεώργιος Καλλιέργης, *ὄλης Θεσσαλίας ἄριστο(ς) ζωγράφος*. Βλ. Καλοπίση-Βέρτη 1997, 144-145. Βλ. καὶ Talbot 1994, 163.

149 Talbot 1994, 163. Ἡ Talbot υποστηρίζει ὅτι τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἀναφέρεται σὲ μιὰ μόνο σκηνή, ὁμῶς κάτι τέτοιο μοῦ φαίνεται λιγότερο πιθανό.

τρόπο με τον οποίο εικονιζόταν η Θεοτόκος και ο Χριστός υπάρχουν δύο εκδοχές: Σύμφωνα με την πρώτη, πρόκειται για τη Παναγία Ελεούσα και τον Χριστό Αντιφωνητή, παράσταση που γνωρίζουμε ότι συνόδευε ένα άλλο επίγραμμα. Η δεύτερη εκδοχή παρουσιάζει τη Θεοτόκο στον εικονογραφικό τύπο της Ζωοδόχου Πηγής, να μιλά στο Θείο Βρέφος που κρατά μπροστά στο στήθος της.¹⁵⁰ Σε κάθε περίπτωση, ο Καλλέργης επαινεί τον καλλιτέχνη για την ικανότητά του, αν και παραδέχεται ότι το δώρο του είναι ασήμαντο μπροστά σε όσα του δόθηκαν. Δεν γνωρίζουμε τίποτα για τον δωρητή, το σίγουρο όμως είναι ότι σχετιζόταν με τον στρατό, εξαιτίας του ειδικού λεξιλογίου που επιλέγει ο Φιλής.¹⁵¹

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι κάθε μια από τις κατηγορίες επιγραμμάτων που εξετάσαμε φέρει μοναδικά χαρακτηριστικά. Από τις ανώνυμες δωρεές χρηστικών αντικειμένων όπως ένα παναγιάριο, οδηγούμαστε σε επιγράμματα που απαιτούσαν τη στενή συνεργασία δωρητή και ποιητή και είχαν ως στόχο να ευχαριστήσουν τη Ζωοδόχο Πηγή για θαύματα ίασης που πραγματοποιήθηκαν στο ναό της. Τα σωζόμενα έργα του Μανουήλ Φιλή προσφέρουν μια μοναδική εικόνα για τα προσκυνήματα θεραπείας που ξεφεύγει από τα δεδομένα των αγιογραφικών συλλογών θαυμάτων.

---

¹⁵⁰ Talbot 1994, 163. Αν ισχύει η δεύτερη εκδοχή έχουμε στα χέρια μας σημαντικές πληροφορίες για τη διάδοση του συγκεκριμένου τύπου στις αρχές του 14ου αιώνα.

¹⁵¹ Talbot 1994, 163, 164.

Γ3. Ένας νέος εικονογραφικός τύπος: Από την Πηγή της Ζωής στη Θεοτόκο Ζωοδόχο Πηγή.

Πότε και κάτω από ποιες συνθήκες δημιουργήθηκε και αποκρυσταλλώθηκε ένας νέος εικονογραφικός τύπος της Θεοτόκου ως Ζωοδόχου Πηγής; Πώς συνδέθηκε με το ομώνυμο μοναστήρι έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης; Τα παραπάνω ερωτήματα συνεχίζουν να προσελκύουν το επιστημονικό ενδιαφέρον, πριν όμως προσπαθήσουμε να τα απαντήσουμε θα πρέπει να παρουσιάσουμε συνοπτικά μια λιγότερο μελετημένη πτυχή του ίδιου θέματος. Οι καλλιτεχνικές αποδόσεις του δεύτερου στίχου του 41ου Ψαλμού του Δαβίδ ξεκίνησαν ήδη από τα τέλη της Ύστερης Αρχαιότητας. *Ὁν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, οὕτως ἐπιποθεῖ ἡ ψυχὴ μου πρὸς σέ, ὁ Θεός.* Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο οι καλλιτέχνες προτιμούσαν να αποδώσουν με ακρίβεια το περιεχόμενο των στίχων, εικονίζοντας ελάφια και άλλα ζώα να πίνουν νερό.¹⁵² Η κατάσταση αλλάζει όσο απομακρυνόμαστε χρονικά από την Ύστερη Αρχαιότητα.

Το νόημα των στίχων αποδίδεται με διαφορετικό τρόπο: κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Η σκηνή απαντά σχεδόν αποκλειστικά σε χειρόγραφα, ενώ από το 15ο αιώνα και εξής η Πηγή της Ζωής συναντάται σε συνάρτηση με τους πατέρες της Εκκλησίας ή τη Θεοτόκο ως Ζωοδόχο Πηγή. Δύο μικρογραφίες χειρογράφων που χρονολογούνται τον 10ο και τον 12ο αιώνα αντίστοιχα βοηθούν στο να παρακολουθήσουμε αυτή τη μετάβαση. Στο πρωιμότερο από τα δύο παραδείγματα, το ελάφι που πίνει νερό εντάσσεται άνευρα στη σύνθεση ενώ σε πρώτο επίπεδο τοποθετούνται δύο λαϊκοί που δέχονται την ευλογία του γάργαρου νερού, όπως ταιριάζει στους αληθινούς πιστούς (εικόνα 6).¹⁵³ Στη δεύτερη περίπτωση, ο ίδιος στίχος δέχεται μια ερμηνεία τελείως διαφορετική από όλες τις προηγούμενες (εικόνα 7). Από τη στιγμή που αποτυπώνεται στο ανοιχτό ειλητάριο που έχει μπροστά του ο άγιος, ο λόγος του Ιωάννη Χρυσοστόμου μετατρέπεται σε ύδωρ της ζωής και της γνώσης με τη βοήθεια του Χριστού. Άμεση πρόσβαση στη σωτηρία έχουν τα μέλη του κλήρου: οι ιερείς εικονίζονται να πίνουν νερό γονυπετείς, ενώ ο μοναδικός λαϊκός περνά σε δεύτερο επίπεδο και βρίσκεται μακριά από την πηγή. Η Εκκλησία αναλαμβάνει το ρόλο του διαμεσολαβητή μεταξύ των απλών ανθρώπων και του Χριστού, ο οποίος ταυτίζεται με την Πηγή της Ζωής. Χωρίς τη βοήθειά της, η σωτηρία είναι

¹⁵² Velmans 1968, 119. Η απόδοση της σκηνής γινόταν με βάση τους κανόνες της ελληνοιστικής ζωγραφικής και μπορούσε να αποτελεί εντοίχια διακόσμηση.

¹⁵³ Velmans 1968, 120-121. Πρόκειται για τις *Ομιλίες του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου* (Antheniensis 211) fol. 84 v.

ανέφικτη.¹⁵⁴ Στο Lesnovo της Γιουγκοσλαβίας (1341-1348), τα τέσσερα ημισφαιρικά τρίγωνα στο νάρθηκα κοσμούνται με παραστάσεις των Αγίων Πατέρων της Εκκλησίας. Από τα γραπτά τους, αυτή τη φορά χωρίς να είναι ορατή η παρουσία του Χριστού, ξεπηδά το νερό της Ζωής και της Σοφίας, στο οποίο καταφεύγει πλήθος πιστών. Η θεολογική έννοια που εκφράζεται μέσα από την παράσταση παίρνει τώρα χαρακτήρα περισσότερο περιγραφικό. (εικόνες 8,9)¹⁵⁵ Τα ίδια χαρακτηριστικά φέρουν και οι αντίστοιχες παραστάσεις στο καθολικό της μονής του Πογκράνοβο (1500) (εικόνα 10). Η Πηγή της Σοφίας του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου εικονίζεται πλάι στην παράσταση των Γενεθλίων της Θεοτόκου, επιχειρώντας μια σύνδεση μεταξύ των δύο.¹⁵⁶ Η Πηγή της Ζωής και της Σοφίας σε σχέση με τους Πατέρες της Εκκλησίας, αποτελεί μόνο μια έκφανση του ίδιου νοήματος, το οποίο θα αποδοθεί συχνότερα μέσα από την απεικόνιση της Παναγίας ως Πηγής της Ζωής.

---

154 Velmans 1968, 121-122. Πρόκειται για τις *Ομιλίες του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου* (Ambr. 172 sup) fol. 263 v. Η παρουσίαση του κλήρου ως διαχειριστή της θείας χάρις σχετίζεται με την ενδυνάμωση του ρόλου της εκκλησίας, ειδικά από το τέλος της εικονομαχίας (843) και εξής.

155 Velmans 1968, 122-125. Η αποτύπωση θεολογικών εννοιών με ζωγραφικά μέσα είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της Παλαιολόγειας ζωγραφικής. Πρόκειται για τον Άγιο Αθανάσιο, τον Ιωάννη Χρυσόστομο, τον Βασίλειο τον Μέγα και τον Άγιο Γρηγόριο τον Θεολόγο.

156 Για μια πληρέστατη εξήγηση της επιλογής αυτής, βλ. Velmans 1968, 126-128.

Γ4. Η Ζωοδόχος Πηγή πριν από την Άλωση, στη μνημειακή τέχνη

*Τῆ γεμὴν μέση θόλω, ἧ ὄροφος καθίσταται τῷ νεῷ, αὐτὴν ὁ πλάστης τὴν ζωηφόρον πηγὴν χερσὶν ἰδίαις ἀρίστως διέγραψε, το πάγκαλον βρέφος και προαιώνιον ὡς διειδές τι και πότιμον ὕδωρ, ζῶν και ἀλλόμενον, τῶν κόλπων ἀναμορμύρωσαν, εἰκάσαις ἂν νεφέλην αὐτὴν κατιδὼν, ἠρέμα ὡς ὑετὸν ἀμοφητὶ τὸ ὕδωρ ἄνωθεν καταρρέουσαν...*¹⁵⁷ Η περιγραφή της ψηφιδωτής παράστασης που μας παραδίδεται από την αφήγηση του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθόπουλου είναι σχεδόν σίγουρο ότι δεν κοσμούσε την Καταφυγή του βου αιώνα, αλλά το ναό που γνώρισε ο ίδιος ο συγγραφέας στις αρχές του 14ου. Την ίδια εποχή τοποθετούν οι περισσότεροι ερευνητές την αποκρυστάλλωση του εικονογραφικού τύπου της Ζωοδόχου Πηγής.¹⁵⁸

Το πρωιμότερο γνωστό παράδειγμα είναι μια τοιχογραφία στο νάρθηκα της Παναγίας Οδηγήτριας (Αφεντικό) στον Μυστρά. Γνωρίζουμε ότι η εκκλησία χτίστηκε από πριν το 1311 και μπορούμε να υποθέσουμε ότι τοιχογραφήθηκε μεταξύ 1312 και 1322, λαμβάνοντας υπόψη τα αυτοκρατορικά χρυσόβουλα που έχουν αποτυπωθεί πάνω από την είσοδο του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου του νάρθηκα (εικόνες 11,12).¹⁵⁹ Η Θεοτόκος εικονίζεται εδώ σε στάση δέησης, με το Θείο Βρέφος μπροστά στο στήθος της. Σώζεται επιγραφή (*Ἡ Ζωοδόχος...*), ένα τμήμα της οποίας έχει χαθεί. Τόσο η Παναγία, όσο και ο Χριστός παρουσιάζονται μετωπικά. Ο Χριστός κρατά στο αριστερό του χέρι κλειστό ειλητάριο και ευλογεί με το δεξί, ενώ μοιάζει σαν να βρίσκεται πάνω σε πηγή. Το κυματιστό νερό αποδίδεται με συνεχείς κύκλους λευκού χρώματος πάνω σε ανοικτό μπλε υπόβαθρο, πιθανότατα για να μιμηθεί την ορμή του νερού καθώς αναβλύζει από την πηγή. Δεξιά και αριστερά από τη Θεοτόκο και το γιο της στέκονται οι γονεὶς της Παναγίας, ο Ιωακείμ και η Άννα, οι μορφές των οποίων στρέφονται προς αυτή. Την Θεοτόκο πλαισιώνουν σεβίζοντες ἄγγελοι.¹⁶⁰

Θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ορισμένες ομοιότητες μεταξύ του ψηφιδωτού που περιγράφει ο Κάλλιστος και της παράστασης στο νάρθηκα του Αφεντικού. Σε πρώτο επίπεδο, η Θεοτόκος εμφανίζεται και στις δύο περιπτώσεις με το Θείο Βρέφος μπροστά στο στήθος της. Ο Ξανθόπουλος υπογραμμίζει την εντύπωση που προκαλεί η αντανάκλαση του ύδατος που ξεπηδά από την αγκαλιά της Παναγίας πάνω στο νερό της δεξαμενής του Αγιάσματος, που βρίσκεται ακριβώς από

157 Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 13.

158 Βλ. Πάλλας 1971, 302 και Velmans 1968, 128-129. Το ζήτημα της γέννησης του εικονογραφικού τύπου της Ζωοδόχου Πηγής επανεξετάζεται από την Teteriatnikov, όπως θα δούμε παρακάτω.

159 Teteriatnikov 2005, 225-226.

160 Etzeoglou 2005, 240.

κάτω. Θα μπορούσε η ιδιαίτερη απόδοση του νερού στην τοιχογραφία του Αφεντικού να μιμείται με ελεύθερο τρόπο την παράσταση της Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής στον ομώνυμο ναό της Κωνσταντινούπολης; Μια τέτοια υπόθεση μοιάζει περισσότερο πιθανή αν σκεφτούμε ότι ο ηγούμενος και ιδρυτής της μονής Παχώμιος, Μέγας Πρωτοσύγκελος και Αρχιμανδρίτης Πελοποννήσου, απολάμβανε την απόλυτη εμπιστοσύνη του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1259-1332). Επομένως, ο εικονογραφικός τύπος της Ζωοδόχου Πηγής θα πρέπει να αποκρυσταλλώθηκε πριν από το 1313.¹⁶¹ Για ακόμα μία φορά, η αφήγηση του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθόπουλου θα μας βοηθήσει να τοποθετήσουμε καλύτερα τη στιγμή αυτή μέσα στο χρόνο.

Η ξαφνική κατάρρευση μιας από τις κλίμακες που οδηγούσαν στο ανώτερο μέρος της δεξαμενής του αγιάσματος χρονολογείται στο 24ο έτος της βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1259-1332), δηλαδή γύρω στο 1306.¹⁶² Γνωρίζουμε ο ναός ανακαινίστηκε πλήρως από τον αυτοκράτορα, ενώ η ημέρα τον εγκαινίων του νέου μοναστηριού καθιερώθηκε την πρώτη Παρασκευή μετά το Πάσχα και συνοδεύτηκε από μια νέα ακολουθία που συνέθεσε ο Ξανθόπουλος ειδικά για την περίπτωση. Οι εργασίες θα πρέπει να έλαβαν χώρα μεταξύ 1306 και 1313, οπότε και χρονολογείται η τοιχογραφία του Αφεντικού. Η Μονή της Ζωοδόχου Πηγής στην Κωνσταντινούπολη των αρχών του 14ου αιώνα βίωνε μια περίοδο άνθησης, τα χαρακτηριστικά της οποίας αναλύσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Είναι φυσικό ένα τόσο δημοφιλές προσκύνημα να μην εγκαταλείπεται στην τύχη του, επομένως η ανακαίνιση είναι πιθανότερο να συνέβη λίγο μετά το 1306. Αν όλα τα παραπάνω ισχύουν, τότε ο εικονογραφικός τύπος της Θεοτόκου ως Ζωοδόχου Πηγής γεννιέται στην Κωνσταντινούπολη μετά το 1306 και πριν από το 1320.¹⁶³ Ο Πάλλας αποδίδει τη γέννηση του νέου εικονογραφικού τύπου στους κύκλους των λογίων της Κωνσταντινούπολης που επιθυμούσαν να οπτικοποιήσουν τα θεολογικά μηνύματα των ύμνων, ακόμα και στον ίδιο το Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο. Δεν υπήρξε στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής στην Κωνσταντινούπολη άλλη λατρευτική εικόνα με την επωνυμία αυτή πριν τη σύνθεση της ακολουθίας του Νικηφόρου.

Επιστρέφοντας στην παράσταση που κοσμεί το νάρθηκα του Αφεντικού στο Μυστρά, παρατηρούμε ότι, παρά το γεγονός ότι εμπνέεται από προγενέστερο πρότυπο, διατηρεί τη μοναδικότητα της και δεν περιορίζεται στην άκριτη αντιγραφή. Ο Πάλλας υποστηρίζει ότι η σχέση μεταξύ της παράστασης και του αγιάσματος στην πρωτεύουσα υπονοείται με τη χρήση συμβόλων, όπως το αναβλύζον νερό κάτω από τη μορφή του Χριστού. Νοήματα της υψηλής θεολογίας

¹⁶¹ Etzeoglou 2005, 240-241, Teteriatnikov 2005, 227.

¹⁶² Ξανθόπουλος (Leipzig, 1802), 85-86.

¹⁶³ Teteriatnikov 2005, 227-229. Δεν έχουν εντοπιστεί απεικονίσεις της Παναγίας ως Ζωοδόχου Πηγής που να χρονολογούνται νωρίτερα από το 1312. Για την άνθηση της λατρείας το 14ο αιώνα Talbot 1994, 135-136.

αποδίδονται μέσω της ζωγραφικής και η σχέση της Θεοτόκου με τον γιο της παρουσιάζεται με τρόπο ποιητικό. Η Παναγία ταυτίζεται με πηγή από την οποία αναβλύζει ο Ζωοδότης Χριστός και χαιρετίζεται ως ιατρός όλων των αρρώστων που υποφέρουν. ¹⁶⁴Ξένα και παράδοξα, τῶν οὐρανῶν ὁ Δεσπότης, ἐπὶ σοὶ τετέλεκε, καταρχὰς Πανάμωμε· καὶ γὰρ ἄνωθεν, ἐμφανῶς ἔσταξεν, ὑετὸς καθάπερ, ἐν τῇ μήτρᾳ σου Θεόνυμφε, Πηγὴν δεικνύων σε, σύμπαν ἀγαθὸν ἀναβλύζουσαν, πλημμύραν τε ἰάσεων, τὰς ἐνεργεσίας προρρέουσιν ἅπασιν ἀφθόνως, τοῖς χηρῶσι τὴν ῥῶσιν τῶν ψυχῶν, καὶ τὴν ὑγίαν τοῦ σώματος, ὕδατι τῆς χάριτος.¹⁶⁵ Για ποιο λόγο μια μονή που αφιερώνεται στην Παναγία Οδηγήτρια επιλέγει να εικονίσει στο πιο εμφανές σημείο του νάρθηκα έναν εικονογραφικό τύπο που δεν είχε ως τότε καθιερωθεί πλήρως; Η Ροδονίκη Ετζέογλου υποστηρίζει ότι το εικονογραφικό πρόγραμμα του νάρθηκα οργανώθηκε σε πλήρη συσχετισμό με την παράσταση της Ζωοδόχου Πηγής.

Τα θαύματα ἰασης που πραγματοποίησε ο Χριστός και τα οποία εικονίζονται στους τοίχους του νάρθηκα αποτυπώνονται και στην αφήγηση του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθόπουλου, τον 14ο αιώνα. Εντοπίζονται συνολικά εννέα παραστάσεις των θαυμάτων του Χριστού.¹⁶⁶ Ο τυφλός που θεραπεύτηκε όταν ο Λέων ἄλειψε τα μάτια του με λάσπη παραλληλίζεται με τον τυφλό στην κολυμβήθρα του Σιλωάμ, όπως ακριβώς και η γυναίκα με την αιμορραγία ταυτίζεται με την αυτοκράτειρα Ειρήνη.¹⁶⁷ Η θεραπεία της πεθεράς του Πέτρου από επίμονο πυρετό είναι σίγουρο ότι βρίσκει αντίκρισμα στη συλλογή θαυμάτων γιατί, όπως είδαμε παραπάνω, ο πυρετός και τα προβλήματα υγείας που σχετίζονται με αυτόν είναι μια από τις συχνότερες ασθένειες που προσέβαλλαν τους προσκυνητές στο ναό της Πηγής.¹⁶⁸

Την εποχή του Ξανθόπουλου, ο Ιωάννης Ροδόλφος υπέφερε από υδρωπικία για 33 μήνες, ενώ η σύζυγος του Ιωάννη Αμυνσέλη ήταν παράλυτη για πολλά χρόνια. Θα μπορούσαν οι ιστορίες των ανθρώπων αυτών να εμπνεύσουν την αποτύπωση της θεραπείας του παραλυτικού και του υδρωπικού στο νάρθηκα του Αφεντικού στο Μυστρά, λίγα χρόνια αφότου συνέβησαν;¹⁶⁹ Η θεραπεία του τυφλού στην κολυμβήθρα του Σιλωάμ και του παραλυτικού στη Βηθεσδά, ο Γάμος της Κανά, καθώς και η συνάντηση του Χριστού με τη Σαμαρείτιδα σχετίζονται με το μυστήριο του βαπτίσματος και κατ' επέκταση με τον Μικρό και τον Μεγάλο Αγιασμό, ο οποίος συνήθως πραγματοποιούνταν στον πρόναο. Η Ετζέογλου υποστηρίζει ότι, στην περίπτωση του Αφεντικού, η διακόσμηση του νάρθηκα

164 Πάλλας 1971, 203-205. Χαρακτηρίζει την παράσταση του Αφεντικού ως δευτερεύουσα συνεπτυγμένη παραλλαγή του βασικού τύπου επειδή η Παναγία δεν κάθεται πάνω σε λεκάνη.

165 Πεντηκοστήριον 1890, 15.

166 Etzeoglou 2005, 241-242. Ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος κάνει συχνά παραλληλισμούς μεταξύ των θαυμάτων του Χριστού και των θαυμάτων που πραγματοποίησε η Θεοτόκος των Πηγών.

167 Βλ. Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 10, 21-22.

168 Βλ. Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 22-23, 43-49.

169 Βλ. Ξανθόπουλος (Leipzig 1802), 78-82, 87.

έγινε με κριτήριο τη χρήση του χώρου αυτού στη λειτουργική ζωή της εκκλησίας.¹⁷⁰ Χαρακτηρίζει τη μονή της Παναγίας Οδηγήτριας στο Μυστρά ως το μοναδικό παράδειγμα στο οποίο συναντάται ένα πλήρες πρόγραμμα σχετικό με τη λατρεία της Ζωοδόχου Πηγής.¹⁷¹ Η επιλογή αυτή με τη σειρά της, επηρέασε την τοιχογράφηση και άλλων ναών του Μυστρά, όπως θα δούμε παρακάτω.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να προβληματιστούμε σχετικά με την καταγωγή του νέου εικονογραφικού τύπου και τους λόγους για τους οποίους επιλέχθηκε για να εκπροσωπήσει μια αναδυόμενη λατρεία, όπως αυτή της Ζωοδόχου Πηγής. Η Παναγία Βλαχερνίτισσα, ή Πλατυτέρα, θεωρείται ως ο εικονογραφικός τύπος που παρουσιάζει μεγαλύτερες ομοιότητες με τη Θεοτόκο Ζωοδόχο Πηγή.¹⁷² Και στις δύο περιπτώσεις η Παναγία εικονίζεται σε στάση δέησης, όμως η Βλαχερνίτισσα φέρει τον Χριστό σε μετάλλιο που κρέμεται πάνω στο στήθος της. Τόσο η Ζωοδόχος Πηγή, όσο και το βρέφος εμφανίζονται πάντοτε μετωπικά. Επιπλέον, εντοπίζονται δύο παραλλαγές της Θεοτόκου Βλαχερνίτισσας με τα χέρια απλωτά, με ή χωρίς το Χριστό σε μετάλλιο (εικόνα 13).¹⁷³ Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής σε όλη τη Βυζαντινή περίοδο, επειδή, μεταξύ άλλων, συνδεόταν με την περίφημη Μονή των Βλαχερνών. Το μοναστήρι αυτό, το οποίο βρισκόταν εκτός των τειχών, στη βορειοδυτική παρυφή της πρωτεύουσας, απολάμβανε την αυτοκρατορική εύνοια από τη στιγμή της ίδρυσής του γύρω στο 450 και περιελάμβανε πηγή από την οποία ανάβλυζε θαυματουργό αγίασμα, με αποτέλεσμα να γίνει ένα από τα πιο δημοφιλή προσκυνήματα της Κωνσταντινούπολης.¹⁷⁴

Γνωρίζουμε ότι στη μονή των Βλαχερνών υπήρχε ανάγλυφη εικόνα από μάρμαρο, στην οποία απεικονιζόταν η Παναγία δεόμενη, χωρίς το Χριστό. Η εικόνα αυτή βρισκόταν κοντά στο αγίασμα, και τα χέρια της Θεοτόκου έφεραν οπές, από τις οποίες ξεπηδούσε το νερό. Κάθε Παρασκευή, ο αυτοκράτορας και οι ευγενείς έπαιρναν το λουτρό τους στο αγίασμα των Βλαχερνών με πλήρη επισημότητα.¹⁷⁵ Αν ρίξουμε μια πιο προσεκτική ματιά στις πηγές θα μπορέσουμε να καταλάβουμε τη στενή σχέση μεταξύ των δύο μονών, σχέση που ξεπερνά αλλά και εξηγεί τις ομοιότητες μεταξύ των εικονογραφικών τύπων της Βλαχερνίτισσας και της Ζωοδόχου Πηγής. Είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο την

170 Ο Αγιασμός γνωρίζουμε πως τελούνταν προς τιμήν της Θεοτόκου. Ενδιαφέρον είναι ο λεξιλογικός συσχετισμός που επιχειρείται μεταξύ της τελετής του Αγιασμού και του θαυματουργού ύδατος από τον Κωνσταντινουπολίτικο ναό ως αγιάσματος. Βλ. Etzeoglou 2005, 243-244.

171 Etzeoglou 2005, 244-245.

172 Teteriatnikov 2005, 229. Βλ. Πάλλας 1971, 203-205 και Velmans 1968, 128. Για την Θεοτόκο Βλαχερνίτισσα βλ. Patterson-Ševčenko 1991, 2170-2171.

173 Teteriatnikov 2005, 229. Η Παναγία δεόμενη με τον Χριστό σε μετωπική στάση απαντά στη βυζαντινή τέχνη, δεν ταυτίζεται όμως με τη Ζωοδόχο Πηγή μέχρι τον 14ο αιώνα.

174 Για τη Μονή των Βλαχερνών και τα ομώνυμα βασιλικά ενδιατήματα, βλ. Mango 1991, 293.

175 Teteriatnikov 2005, 229-230. Βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (Bonn 1829), 551-556.

περιγραφή του Προκοπίου Καισαρείας, ιστορικού του 6ου αιώνα, στο έργο του *Περί κτισμάτων*: *αὐτὰ δὲ ἄμφω τὰ ἱερά πρὸ τοῦ τῆς πόλεως πεποιήται τείχους, τὸ μὲν ἀρχομένου παρὰ τὴν τῆς θαλάσσης ἡϊόνα, τὸ δὲ ἄγχιστά πη τῶν Χρυσῶν καλουμένων Πυλῶν, ἃς δὴ ἄμφι τὸ τοῦ ἐρύματος πέρας συμβαίνει εἶναι, ὅπως δὴ ἄμφω ἀκαταγώνιστα φυλακῆρια τῷ περιβόλῳ τῆς πόλεως εἶεν.*¹⁷⁶ Η Παναγία Βλαχερνίτισσα όπως ακριβώς και η Ζωοδόχος Πηγή, ανεγέρθηκαν σύμφωνα με την παράδοση κατά τη διάρκεια του 5ου αιώνα έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, φρουρώντας την από τους εχθρούς της. Αυτοκράτορες, αξιωματούχοι και απλοί προσκυνητές προσέτρεχαν στην Παναγία και αναζητήσουν ανακούφιση μέσα από το θαυματουργό αγίασμα των προσκυνημάτων, φροντίζοντας την ίδια στιγμή για τον καλλωπισμό και την ενίσχυσή τους.¹⁷⁷ Η δημιουργία ενός νέου εικονογραφικού τύπου της Θεοτόκου, και μάλιστα για ένα μοναστήρι που υπήρχε ήδη για πολλούς αιώνες, δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο με όρους γεωγραφικής εγγύτητας. Η πρώτη δεκαετία του 14ου αιώνα υπήρξε μια περίοδος δοκιμασίας για το Βυζάντιο. Ειδικότερα, το 1306 σημειώθηκαν λιμοί, έλλειψη τροφίμων και υψηλά ποσοστά θνησιμότητας. Αν τέτοιες δυσμενείς συνθήκες συνδυαστούν με την πρόσφατη εμπειρία της λατινικής κατάκτησης και την θρησκευτική πολιτική του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, μπορούμε να καταλάβουμε γιατί ένα ιστορικό προσκύνημα όπως η Θεοτόκος των Βλαχερνών επιλέχθηκε ως πρότυπο για την απεικόνιση της Ζωοδόχου Πηγής.¹⁷⁸

Η Θεοτόκος δεόμενη, με το θείο βρέφος μπροστά στο στήθος της δεν εμφανίστηκε ξαφνικά στο Βυζαντινό κόσμο. Αν και δεν μας έχουν σωθεί αντίστοιχα παραδείγματα στη μνημειακή ζωγραφική, γνωρίζουμε πως η Ζωοδόχος Πηγή κοσμούσε φορητά αντικείμενα που σχετιζόταν με τη λατρευτική ζωή της Εκκλησίας, η με ορισμένους αξιωματούχους της. Η παρουσία της σε νομίσματα ή σφραγίδες κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο ερμηνεύεται ως αποτύπωση μιας άλλης εικόνας που βρισκόταν στο ναό των Βλαχερνών, και έγινε εντονότερη από τον 13ο αιώνα και εξής.¹⁷⁹ Εκτός από την παράσταση στην Παναγία Οδηγήτρια του Μυστρά, αξίζει να σταθούμε και σε αντίστοιχα παραδείγματα σε ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια. Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, πάνω ακριβώς από την είσοδο στο ναό της Παναγίας Οδηγήτριας στο Ρεέ της Σερβίας (1330), (εικόνα 15) συναντάμε τοιχογραφία που εικονίζει την Παναγία μετωπική και σε στάση δέησης. Η Θεοτόκος πλαισιώνεται από δύο αγγέλους που πετούν κοντά στο κεφάλι της, καθώς και από τον αγιο Νικόλαο στα δεξιά της και τον επίσκοπο Δανιήλ και κτήτορα της εκκλησίας στα αριστερά της. Το θείο βρέφος προβάλλει μέσα από

176 Προκόπιος (Loeb 1940), 40-41.

177 Teteriatnikov 2005, 232. Αξίζει να σημειωθεί πως υπήρχε συσχετισμός μεταξύ των εορτών που τιμούσαν τα δύο μοναστήρια, όπως για παράδειγμα τη διάσωση της Κωνσταντινούπολης από τους Αβάρους.

178 Teteriatnikov 2005, 232-233.

179 Teteriatnikov 2005, 230-231. Η Ζωοδόχος Πηγή αποτυπώθηκε στα νομίσματα του Βασιλείου Β΄ και του Ανδρόνικου Α΄ Κομνηνού, σε μικρά φορητά αντικείμενα και σε σταυρούς του 11ου αιώνα.

τρίλοβη φιάλη που βρίσκεται μπροστά στο στήθος της μητέρας του και ευλογεί και με τα δυο χέρια, στον τύπο του Χριστού Εμμανουήλ. Αν και δεν σώζεται επιγραφή, δεν είναι δύσκολο να αναγνωρίσουμε τον εικονογραφικό τύπο της Ζωοδόχου Πηγής.¹⁸⁰

Νεότερο κατά μια δεκαετία (1340) είναι το ψηφιδωτό που κοσμεί το αρκοσόλιο του τάφου Η στη Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη (εικόνα 15).¹⁸¹ Εκτός από την πλούσια γλυπτή διακόσμηση το μνημείο έφερε ψηφιδωτές παραστάσεις, οι οποίες έχουν διασωθεί αποσπασματικά. Ειδικότερα, σώζεται προτομή του Χριστού σε μετάλλιο σε κακή κατάσταση. Επιβιώνουν τμήματα των χεριών του που ευλογούν, καθώς και ένα μικρό κομμάτι από τον φωτοστέφανο στον οποίο υπήρχε επιγραφή που ταύτιζε τον Ιησού με τη *Χώρα των Ζώντων*.¹⁸² Στο τύμπανο του τυφλού αψιδώματος υπάρχει η μορφή της Παναγίας με τα χέρια απλωμένα σε στάση δέησης. Φορά μπλε χιτώνα με χρυσά επιμανίκια και μαφόριο ίδιο χρώματος που καλύπτει τους ώμους, το λαιμό και ένα μεγάλο τμήμα του μετώπου της. Εντοπίζονται δύο επιγραφές, από τις οποίες η πρώτη αναφέρεται στον εικονογραφικό τύπο: *Μ(ή)τηρ Θεοῦ ἡ ζωοδόχος Πηγῆ*.

Η δεύτερη επιγραφή αποτελείται από δύο στροφές, και περιλαμβάνει συνολικά οκτώ στίχους: *Ζωῆς σύ πηγῆ ὡς {Θεοῦ} μῆ(τ)η(ρ) λόγου. Δημή(τ)ριος δ' ἔγωγε σός {δούλος;} πόθω*. Ο Δημήτριος, το άτομο που ετάφη στο συγκεκριμένο χώρο και αφιερώνει το επίγραμμα στη Θεοτόκο θα απεικονίζονταν στα δεξιά της παράστασης. Αν λάβουμε υπόψιν το είδος που διαδήματος που φορούσε -από το οποίο σώζεται τμηματικά το πάνω μέρος- καθώς και το τυπικό της αυτοκρατορικής αυλής μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Δημήτριος ήταν μέλος του στενού αυτοκρατορικού κύκλου, και μάλιστα έφερε το αξίωμα του *δεσπότη*.¹⁸³ Ο Underwood πιστεύει πως ιδιοκτήτης του τάφου είναι ο Δεσπότης Δημήτριος, νεότερος γιος του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, που γεννήθηκε μετά το 1294 και πέθανε πριν το 1340. Η χρονολόγηση της παράστασης με τη Ζωοδόχο Πηγή στη Μονή της Χώρας δεν είναι απόλυτη, καθώς θα μπορούσε να έχει ολοκληρωθεί πριν από τον θάνατο του Δημητρίου.¹⁸⁴ Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή χωρίς το Χριστό εμφανίζεται και στο Lesnovo (1349) (εικόνα 16). Ενώ στο ψηφιδωτό στη μονή της Χώρας το σκεύος υπονοείται με μια καμπύλη γραμμή, στο Lesnovo, η λεκάνη μέσα στην οποία βρίσκεται η Παναγία φαίνεται ολοκάθαρα.¹⁸⁵ Η Velmans, που αναγνωρίζει το σκεύος που φέρει την Θεοτόκο ως κούπα, κάνει ορισμένες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικές με αυτή την

180 Teteriatnikov 2005, 232.

181 Για αναλυτική περιγραφή του τάφου Η, βλ. Underwood 1967, 295-296.

182 Underwood 1967, I, 296-297.

183 Underwood 1967, I, 297-298. Δίπλα στο κεφάλι του κτήτορα σώζεται αποσπασματικά η επιγραφή *Δημήτριος Δβούκας*. Η χρήση του επιθέτου Δούκας μετά το χριστιανικό όνομα υποδεικνύει ότι ανήκε στην Παλαιολόγεια δυναστεία.

184 Underwood 1967, I, 297-299. Το στέμμα του Δημητρίου, χρώματος κατά κύριο λόγο ερυθρού, αποτελούσε κομμάτι της επίσημης ενδυμασίας ενός άνδρα που έφερε τον τίτλο του *δεσπότη* τον 14ο αιώνα. Ο τίτλος αυτός απονεμόταν σε στενούς, άρρενες συγγενείς του αυτοκράτορα.

παράσταση. Κοντά στη μορφή της Παναγίας εμφανίζονται σε προτομή οι γονείς της Ιωακείμ και Άννα. Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, όπου εικονίζεται και η Ζωοδόχος Πηγή, υπάρχουν τοιχογραφίες με θέμα τις διαφορετικές προεικονίσεις της Θεοτόκου στην Παλαιά Διαθήκη, όπως για παράδειγμα η Φλεγόμενη Βάτος. Επομένως, η Ζωοδόχος Πηγή στο Lesnovo αποτελεί μια αποτύπωση των ιδιοτήτων που αποδίδονται στη Μητέρα του Θεού μέσα από τη ζωγραφική. Βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με τα υμνολογικά κείμενα της περιόδου και λειτουργεί ως σύμβολο.¹⁸⁶ Όπως ακριβώς και στην Οδηγήτρια του Μιστρά, έτσι και εδώ, ο συσχετισμός με το αγίασμα του ναού της Κωνσταντινούπολης γίνεται έμμεσα, χωρίς προσπάθεια να αποδοθεί κανένα στοιχείο τοπογραφίας, καθώς δεν υπάρχει ταύτιση με ένα συγκεκριμένο χώρο.

Συνεχίζοντας την αναζήτηση, θα πρέπει να αναφερθούμε συνοπτικά σε απεικονίσεις της Ζωοδόχου Πηγής που βρίσκονται εντός και εκτός του ελλαδικού χώρου, και χρονολογούνται στα τέλη του 14ου αιώνα. Στην αψίδα της μονής του Άγιου Νικολάου του Psača (1366-371), η Θεοτόκος απεικονίζεται δεόμενη με σεβίζοντες αγγέλους. Μπροστά από το στήθος της, μέσα από ένα ανοιχτό δοχείο, ξεπροβάλλει η μορφή του Χριστού σε προτομή.¹⁸⁷ Το λεγόμενο Σέρβικο Ψαλτήρι του Μονάχου, καθώς και το αντίγραφο του που βρίσκεται στο Βελιγράδι, διασώζουν παραστάσεις της Ζωοδόχου Πηγής. Στο πρωτότυπο χειρόγραφο (εικόνα 17) βλέπουμε την Παναγία σε προτομή να δέεται και το βρέφος να ευλογεί μπροστά στο στήθος της. Και οι δύο μορφές είναι μετωπικά τοποθετημένες μέσα σε ανοιχτή λεκάνη, η οποία βρίσκεται μέσα σε ένα μάλλον σκοτεινό σπήλαιο. Στον ορίζοντα διακρίνονται κοφτερά βράχια που περιβάλλουν τη σπηλιά.¹⁸⁸ Έτσι ξεκινά ο εικαστικός πρώτος οίκος του Ακάθιστου Ύμνου: *Φωτοδόχον λαμπάδα, τοῖς ἐν σκότει φανεῖσαν, ὀρῶμεν τὴν ἁγίαν Παρθένον.* Οι τελευταίοι στίχοι του ίδιου οίκου αναφέρονται στη Παναγία ως εξής: *Χαῖρε, ὅτι τὸν πολύρρυτον ἀναβλύζεις ποταμόν. Χαῖρε, τῆς κολυμβήθρας ζωγραφοῦσα τὸν τύπον, χαῖρε, τῆς ἀμαρτίας ἀναιροῦσα τὸν ρύπον. Χαῖρε, λουτήρ ἑκπλυνῶν συνείδησιν, χαῖρε, κρατῆρ κινρῶν ἀγαλλίασιν.* Για την Velmans η απεικόνιση της Ζωοδόχου Πηγής αποτελεί οπτικοποίηση αυτών των στοιχείων, σε ένα μοναδικό συνδυασμό τέχνης και υμνολογίας. Η Θεοτόκος, ποτάμι που ξεπλένει τις αμαρτίες των ανθρώπων και Ζωοδόχος Πηγή, είναι την ίδια στιγμή το φως που διώχνει το σκοτάδι, κατάσταση που παρομοιάζεται με το εσωτερικό ενός σπηλαίου.¹⁸⁹ Ο Πάλλας απορρίπτει οποιαδήποτε θεολογική

185 Πάλλας 1971, 203. Για τον Πάλλα, τόσο η Ζωοδόχος Πηγή της Χώρας, όσο και η Ζωοδόχος του Λέσνοβο είναι τύποι μη ολοκληρωμένοι. Διαφωνώ με την άποψη αυτή επειδή υπονοεί μια συνεχή "εξέλιξη" της καλλιτεχνικής παραγωγής μέχρι να φτάσουμε στον ολοκληρωμένο τύπο, που ισοδυναμεί με την "τελειότητα."

186 Velmans 1968, 131.

187 Velmans 1968, 130.

188 Velmans 1968, 131.

189 Velmans 1968, 131.

ερμηνεία και αποδίδει την ύπαρξη του σπηλαίου σε μια προσπάθεια απόδοσης της Ιουστινιάνειας κρύπτης του αγιάσματος. Θεωρεί ότι το Ψαλτήρι του Μονάχου αντιγράφει πολυτελές πρότυπο που είχε παραχθεί σε βιβλιογραφικό εργαστήριο της πρωτεύουσας.¹⁹⁰ Όλα τα παραδείγματα που είδαμε ως τώρα, τόσο στη μνημειακή ζωγραφική όσο και σε μικρογραφίες χειρογράφων, εντάσσονται σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή σε εικονογραφικό τύπο της Ζωοδόχου Πηγής που χαρακτηρίζεται ως συνοπτικός. Η Θεοτόκος κάθεται ή στέκεται μέσα σε ανοιχτό σκεύος που μοιάζει με λεκάνη και δέεται με τα χέρια τεταμένα. Ο συσχετισμός με το αγίασμα στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής στην Κωνσταντινούπολη δεν γίνεται άμεσα, καθώς δεν εμφανίζονται ενδείξεις του υδραυλικού συστήματος που υπήρχε μέσα στην υπόγεια κρύπτη. Η Παναγία μπορεί να απεικονιστεί με ή χωρίς το μικρό Χριστό μπροστά στο στήθος της.¹⁹¹

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επιστρέψουμε στο Μυστρά του τελευταίου τετάρτου του 14ου αιώνα, και συγκεκριμένα, σε μια εκκλησία που κτίστηκε και τοιχογραφήθηκε πενήντα περίπου χρόνια μετά το μοναστήρι της Θεοτόκου Οδηγήτριας. Ο Άγιος Ιωάννης κτίστηκε εκτός των τειχών της κάτω πόλης και περιλαμβάνει ένα νέο εικονογραφικό τύπο της Ζωοδόχου Πηγής που εμφανίζεται στο τέμπλο μαζί με αυτό του Ευαγγελισμού. Η τοιχογραφία καταλαμβάνει το μέτωπο του τόξου άνωθεν του τέμπλου (εικόνα 18).¹⁹² Ένα μεγάλο κομμάτι της τοιχογραφίας έχει καταστραφεί, όμως τα στοιχεία που παρέμειναν είναι αρκετά για να αντλήσουμε ορισμένα συμπεράσματα. Ο Πάλλας συγκρίνει την παράσταση στον Άγιο Ιωάννη με ένα επίγραμμα του Μανουήλ Φιλή αφιερωμένο σε εικόνα της Παναγίας. Η Talbot προτείνει ένα διαφορετικό επίγραμμα, αφιερωμένο σε εικόνα από στεατίτη.¹⁹³ Τα επιγράμματα υποδηλώνουν ότι ο Μανουήλ Φιλής γνώριζε παράσταση με ολοκληρωμένη απεικόνιση του αγιάσματος της Κωνσταντινούπολης, η οποία αποτέλεσε το πρότυπο για την αντίστοιχη απεικόνιση που συναντάμε στο Άγιο Ιωάννη, τη μοναδική που χρονολογείται στο 14ο αιώνα.¹⁹⁴ Ειδικότερα, βλέπουμε σε πρώτο επίπεδο μια ορθογώνια δεξαμενή γεμάτη με νερό, εκατέρωθεν της οποίας απεικονίζονται κρηπίδες που μοιάζουν με αναβαθμούς. Το στοιχείο αυτό φέρνει στο νου τις δυο κλίμακες του αγιάσματος που εξασφάλιζαν την πρόσβαση στο άνω μέρος της κατασκευής.¹⁹⁵ Πάνω από τη δεξαμενή υπάρχει υποστάτης, ο οποίος με τη σειρά του στηρίζει λεκάνη. Εμπρός και πίσω από τη δεξαμενή βλέπουμε δυο ανθρώπους που σκύβουν προς το νερό για να το πιουν ή να πλυθούν με

190 Πάλλας 1971, 206-207. Το φύλλο 259 του Ψαλτηρίου του Μονάχου έχει χαθεί, όπως ακριβώς και το αντίγραφο του, το οποίο χάθηκε στους βομβαρδισμούς του Βελιγραδίου κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

191 Πάλλας 1971, 206-207.

192 Etzeoglou 2005, 244-245. Δρανδάκης 1989, 66.

193 Etzeoglou 2005, 244-245. Βλ. Talbot 158-159, 143-144 και Πάλλας 1971, 207-208.

194 Talbot 158-159, και Πάλλας 1971, 207-208. Από την τόσο λεπτομερή απεικόνιση του προσκυνήματος πιστεύεται ότι προέκυψαν τα πιο συνοπτικά παραδείγματα που είδαμε προηγουμένως.

195 Ξανθόπουλος (Leipzig, 1802), 85-86.

αυτό, ενώ ένας τρίτος άνδρας απλώνει το χέρι του προς τη λεκάνη. Όπως είναι φυσικό, το αγίασμα θα υπερχειλίζει και θα έρρε από τη λεκάνη προς τη δεξαμενή σαν καταρράκτης. Στις πλευρές της δεξαμενής εντοπίζονται οπές που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως κρουνοί από τους οποίους έρρεε το νερό, καθώς και θαμνοειδή βλάστηση. Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν η παράσταση περιελάμβανε προτομή της Θεοτόκου, με ή χωρίς το βρέφος, αφού το ανώτερο μέρος έχει ολότελα καταστραφεί. Στα αριστερά παρατηρούμε λείψανο που ανήκει σε άγγελο, και στα δεξιά τμήμα αταύτιστης μορφής, πιθανότατα της Παναγίας. Ο άγγελος ταυτίζεται κατά πάσα πιθανότητα με τον Αρχάγγελο Γαβριήλ τη στιγμή που ανακοινώνει την επικείμενη γέννηση του Χριστού στην Θεοτόκο. Επιστρέφοντας στην σύνθεση που μας ενδιαφέρει, κατανοούμε ότι το υδραυλικό σύστημα που ήταν εγκατεστημένο στη Ζωοδόχο Πηγή της Κωνσταντινούπολης αποδίδεται εδώ με εντυπωσιακή ακρίβεια, χωρίς όμως να λείπουν σημαντικές παρανοήσεις στην απόδοση του.¹⁹⁶ Αν ανατρέξουμε στην περιγραφή του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθόπουλου στις αρχές του 14ου αιώνα, θα δούμε πως το αγίασμα βρισκόταν μέσα σε κρύπτη και το νερό που περίσσευε διοχετευόταν μέσω οχετού έξω από την εκκλησία. Σε τέτοιες συνθήκες δεν μπορούσαν να φυτρώσουν φυτά, ή να ξεχειλίζει το νερό εκτός της δεξαμενής.¹⁹⁷ Ο Πάλλας υποστηρίζει ότι η επιλογή αυτή έγινε με βάση τη γειτνίαση της Ζωοδόχου Πηγής με τη σκηνή του Ευαγγελισμού. Η σύνδεση των δύο παραστάσεων σε ένα ειδυλλιακό τοπίο πιστεύεται ότι εκφράζει την κοσμοθεωρία του Παλαιολόγειου ανθρώπου, όπως ακριβώς και τη σχέση του με την εκκλησία και την υψηλή θεολογία.¹⁹⁸

Στο ναό του Mali Sveti Vrači της Άχριδας, που χρονολογείται στα τέλη του 14ου αιώνα, συναντάται παράσταση της Θεοτόκου στον ανατολικό τοίχο του Ιερού Βήματος. Η Παναγία εικονίζεται σε προτομή με το Χριστό μπροστά στο στήθος της και περιβάλλεται από σεβίζοντες αγγέλους. Η Παναγία ως Ζωοδόχος Πηγή -η οποία φέρει τη δυσερμήνευτη επιγραφή *Αχειροποίητος* - βρίσκεται και εδώ κοντά σε παράσταση του Ευαγγελισμού. Κάτω από τη Ζωοδόχο Πηγή αναπτύσσεται ο *Μελισμός* με τέσσερις επισκόπους.¹⁹⁹ Εκτός από την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, παρόμοια απεικόνιση της Ζωοδόχου Πηγής υπάρχει σε εκκλησία στο Αλιβέρι Ευβοίας (εικόνα 19), αφιερωμένης στην Κοίμηση της Θεοτόκου (1393). Ποιος είναι ο ρόλος του *Μελισμού* στα δύο παραδείγματα που είδαμε παραπάνω; Η Θεοτόκος είναι ταυτόχρονα και Πηγή της Ζωής επειδή γέννησε τον Χριστό, τον υποσχόμενο αιώνια ζωή. Καθώς όμως η υπόσχεση αυτή δεν πραγματοποιήθηκε πάρα μόνο μετά τη

196 Πάλλας 1971, 208.

197 Ξανθόπουλος (Lepzig 1802), 11-14.

198 Πάλλας 1971, 208-210. Ο ερευνητής καταφεύγει στον εικοστό πρώτο οίκο του Ακάθιστου Ύμνου για να εξηγήσει την επιλογή αυτή, και παραθέτει παραδείγματα συμφυρμού του Ευαγγελισμού με άλλες σκηνές, όπως για παράδειγμα τη φλεγόμενη Βάτο.

199 Velmans 1968, 130.

θυσία του, ο *Μελισμός*, η απεικόνιση δηλαδή της θυσίας αυτής μέσα από τη Θεία Ευχαριστία, λειτουργεί συμπληρωματικά προς τη Ζωοδόχο Πηγή.²⁰⁰ Στην αψίδα του νοτιοανατολικού παρεκκλησίου των Αγίων Θεοδώρων στο Μυστρά, (1400) (εικόνα 20) βλέπουμε τη Θεοτόκο μέσα σε λεκάνη που θυμίζει κύλικα, με τα χέρια απλωμένα σε στάση δέησης. Ο Χριστός μπροστά στο στήθος της εμφανίζεται να ευλογεί και με τα δύο χέρια, ενώ αριστερά και δεξιά από τη μητέρα και το παιδί εμφανίζονται σεβίζοντες άγγελοι. Στους Αγίους Θεοδώρους του Μυστρά περνούμε οριστικά από τη Θεοτόκο ως Πηγή της Ζωής στην Παναγία Ζωοδόχο Πηγή: σε όλα τα μεταγενέστερα παραδείγματα και οι δύο μορφές παρουσιάζονται μέσα στη λεκάνη. Λίγα χρόνια νωρίτερα, στον Άγιο Ιωάννη αυτή τη φορά, η παρουσία ανθρώπων που δέχονται την ευλογία απευθείας από το αγίασμα αποτελεί ξεκάθαρη αναφορά στα πολυάριθμα θαύματα ίασης που πραγματοποιούνταν στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής στην Κωνσταντινούπολη.²⁰¹

Δύο διαφορετικοί εικονογραφικοί τύποι συνυπάρχουν στην ίδια περιοχή, στην ίδια περίπου χρονική στιγμή, καθιστώντας το Μυστρά ένα μοναδικό παράδειγμα για τη μελέτη του εικονογραφικού θέματος της Ζωοδόχου Πηγής ως τις αρχές του 15ου αιώνα. Συμπερασματικά, θα πρέπει να αναφερθούμε και στο πρόβλημα της τοποθέτησης μιας παράστασης με θέμα τη Ζωοδόχο Πηγή μέσα στο χώρο μιας εκκλησίας. Η Ζωοδόχος Πηγή εντοπίζεται, είτε στον ανατολικό τοίχο του Ιερού Βήματος (Psača, Mali Sveti Vrači, Άγιοι Θεόδωροι, Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αλιβέρι) είτε στο νάρθηκα (Lesnono, Βροντόχιο Μυστρά). Ο *Μελισμός* ή ο *Ευαγγελισμός της Θεοτόκου* βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με την Παναγία ως Πηγή της Ζωής και μητέρα του Σωτήρα Χριστού. Ο συμφυρμός αυτός μεταξύ διαφορετικών σκηνών προδίδει βαθιά γνώση της υψηλής θεολογίας και των λειτουργικών κειμένων.²⁰² Τον 15ο αιώνα, στη Ραβανιά, η Παναγία εικονίζεται δεόμενη και ο Χριστός ευλογεί, αλλά δεν υπάρχουν σεβίζοντες άγγελοι ούτε φιάλη, με αποτέλεσμα να αναγνωρίζουμε τον εικονογραφικό τύπο μόνο από επεξηγηματική επιγραφή. Ο γραπτός λόγος στην περίπτωση αυτή, υποκαθιστά τα σύμβολα που είδαμε στα προγενέστερα παραδείγματα.²⁰³

200 Velmans 1968, 131. Τόσο ο *Μελισμός*, όσο και ο *Ευαγγελισμός*, όταν συνδυάζονται με τη Ζωοδόχο Πηγή, στοχεύουν στο να επεξηγήσουν την παράσταση σε ένα οπωσδήποτε εξοικειωμένο κοινό.

201 Πάλλας 1971, 205-206 και Etzeoglou 2005, 245. Ο Πάλλας τοποθετεί την παράσταση του Αγίου Ιωάννη στα τέλη του 15ου αιώνα. Επομένως πιστεύει ότι η τοιχογραφία των Αγίων Θεοδώρων είναι το πρωιμότερο αντίστοιχο παράδειγμα.

202 Velmans 1968, 131.

203 Velmans 1968, 131.

Γ5. Η Ζωοδόχος Πηγή στη ζωγραφική των εικόνων πριν την Άλωση: Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή του ζωγράφου Αγγέλου

Στον κρητικό ζωγράφο του 15ου αιώνα Άγγελο Ακοτάντο αποδίδεται εικόνα διαστάσεων 77 x 40 εκ. με θέμα τη Ζωοδόχο Πηγή, η οποία χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 15ου αιώνα (εικόνα 21).²⁰⁴ Η εικόνα είναι κατασκευασμένη με αυγοτέμπερα σε ξύλο, προετοιμασία πάνω σε ύφασμα, καθώς και φύλλο χρυσού. Πρόκειται για ένα μοναδικό έργο τέχνης, στο οποίο ο εικονογραφικός τύπος που γνωρίζουμε πως υπήρχε εκτός Κρήτης ήδη από τον 14ο αιώνα γίνεται αντικείμενο δημιουργικής επεξεργασίας από τον ίδιο τον ζωγράφο και αποκρυσταλλώνεται σε μελλοντικές αποδόσεις του ίδιου θέματος μετά την Άλωση. Δημιουργήθηκε για λογαριασμό της Μονής Οδηγήτριας, στην επαρχία Καινουρίου του νομού Ηρακλείου, για την οποία προοριζόταν και άλλα έργα του Αγγέλου.²⁰⁵

Η Παναγία, η οποία εικονίζεται ως τη μέση, μοιάζει να αναδύεται από τη φιάλη. Φορά μπλε χιτώνα και μαφόριο πορφυρού χρώματος. Το Θείο Βρέφος κρατά η μητέρα του μπροστά στο στήθος της με τα δύο της χέρια, ενώ ο Χριστός, ενδεδυμένος με χρυσό χιτώνα, ευλογεί με το δεξί του χέρι και με το αριστερό, ακουμπισμένο πάνω στο μηρό του, βαστά κλειστό ειλητάριο. Και οι δύο μορφές βρίσκονται τοποθετημένες στο κέντρο της σύνθεσης, μέσα σε κυλινδρική φιάλη. Η φιάλη στηρίζεται πάνω σε υποστάτη που μοιάζει με κώνο, και στην μπροστινή της όψη εντοπίζονται δύο οπές, που ταυτίζονται με κρουνοί. Από τους κρουνοί ρέει νερό, που αποδίδεται με ανοιχτό κυανό χρώμα, και καταλήγει σε ορθογώνια δεξαμενή. Τόσο το σχήμα της λεκάνης και οι κρουνοί, όσο και η αξονικότητα αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά του πρώιμου αυτού τύπου.²⁰⁶ Όλη η κατασκευή του αγιάσματος αποδίδεται με κόκκινο χρώμα, για να δηλωθεί το ίδιο υλικό κατασκευής, πιθανότατα έγχρωμο μάρμαρο. Εντύπωση προκαλεί το φωτοστέφανο της Παναγίας πάνω σε χρυσό κάμπο, καθώς και το χρυσό φωτοστέφανο του Χριστού, που φέρει την επιγραφή *Ο ΩΝ*.²⁰⁷ Η απόδοση της Παναγίας και του Χριστού διαφέρουν σημαντικά, δεν απομακρύνονται όμως από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τεχνοτροπίας του Αγγέλου. Τα πρόσωπα φέρουν καστανό προπλασμό, χωρίς να λείπουν σε κάποια σημεία σαρκώματα ανοιχτού ρόδινου χρώματος, όπως για παράδειγμα στα χείλη. Τον όγκο εκφράζει ένα δίκτυο λευκών γραμμών, μικρότερου ή μεγαλύτερου πάχους, οι οποίες καταφέρνουν να φωτίσουν την εκτεθειμένη σάρκα. Σε πρώτο επίπεδο, η Θεοτόκος, σε συμφωνία με την Παλαιολόγεια τάση προς τον Κλασικισμό, φέρει αρμονικά χαρακτηριστικά, αποδοσμένα με αβρότητα. Ο Χριστός

204 Μπορμπουδάκης 2010,171. Ο Πάλλας χρονολογεί την εικόνα αυτή στο τέλος του 16ου αιώνα. Βλ. Πάλλας 1971, 211.

205 Μπορμπουδάκης 2010,171.

206 Μπορμπουδάκης 2010,171.

207 Μπορμπουδάκης 2010,171.

παρουσιάζεται σε στάση *contraposto*. Απεικονίζεται ολόσωμος και καθισμένος στα γόνατα της μητέρας του, με το κεφάλι στραμμένο προς τα αριστερά και το βλέμμα καρφωμένο στο θεατή. Τα πόδια του είναι σταυρωμένα και στρέφονται προς τα δεξιά, ενώ ο κορμός του είναι μετωπικός. Η κίνηση των κάτω άκρων αντισταθμίζεται από το μάτι, του οποίου η απόληξη (*αναπετάριν*) αποδίδεται αντίθετα από τα πόδια του Χριστού. Ο τρόπος αποτύπωσης του Ιησού απηχεί επιδράσεις της ιταλικής ζωγραφικής, όμως δεν μιμείται άκριτα, ούτε ξεφεύγει από το πνεύμα της Βυζαντινής τεχνοτροπίας. Ο συνδυασμός παράδοσης και πρωτοτυπίας σε ένα μοναδικό σύνολο καθιστά την ταύτιση του ζωγράφου της εικόνας με τον Άγγελο Ακοτάντο πολύ πιθανή.²⁰⁸

---

208 Μπορμπουδάκης 2010, 171.

Γ6. Η Ζωοδόχος Πηγή μετά την Άλωση : Νέα χαρακτηριστικά ενός παλαιού θέματος. Από τη μνημειακή ζωγραφική στις χαλκογραφίες

Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση που ακολούθησε ο Δημήτριος Πάλλας σχετικά με την εξέλιξη του θέματος της Ζωοδόχου Πηγής, η πρώτη μνημειακή παράσταση αυτού του τύπου μετά την Άλωση εντοπίζεται στο παρεκκλήσιο του Αγίου Γεωργίου, στη Μονή του Αγίου Παύλου στο Άγιον Όρος (εικόνα 22). Όπως ακριβώς και στην εικόνα του Αγγέλου, η Παναγία εικονίζεται σε προτομή σαν να αναδύεται μέσα από το νερό, ενώ η λεκάνη βασίζεται σε υποστάτη, ο οποίος με τη σειρά του εδράζεται μέσα σε δεξαμενή.²⁰⁹ Η Tania Velmans χρονολογεί την τοιχογραφία της Μονής του Αγίου Παύλου γύρω στο 1423 και τη συνδέει με εκείνη στο νάρθηκα του Λέσνοβο.²¹⁰ Ο 16ος και ο 17ος αιώνας εξελίσσουν τον εικονογραφικό τύπο της Ζωοδόχου Πηγής. Η Θεοτόκος δεν εικονίζεται σε στάση δέησης αλλά κρατά το βρέφος μπροστά στο στήθος της, ενώ η φιάλη μέσα στην οποία στέκεται θυμίζει κολυμβήθρα από χαλκό, ή κύλικα.²¹¹

Η δεξαμενή του αγιάσματος είναι μεν ορθογώνια, δεν φαίνεται όμως να πατά σε κρηπίδα, όπως στο προσκύνημα της πρωτεύουσας του βυζαντινού κράτους. Τόσο η απουσία κρηπίδας -πιθανότατα λόγω της επίχωσης- όσο και η θέση των χεριών της Παναγίας γύρω από το γιο της εκφράζουν ένα νέο τύπο, διαφοροποιημένο από τους προηγούμενους: Ο Πάλλας τον αποδίδει σε μια εκ νέου διάδοση της λατρείας της Ζωοδόχου Πηγής που ξεκίνησε από την Κωνσταντινούπολη, γύρω στο 1500. Όπως είναι φυσικό, οι αλλαγές αυτές οφειλόταν στα καλλιτεχνικά ρεύματα που επηρέαζαν κάθε περιοχή, ή στην τοπική παράδοση.²¹² Η φιάλη παίρνει διάφορα σχήματα, όμως η τετράγωνη δεξαμενή δίδεται προοπτικά, με σημείο φυγής στον άξονα της εκάστοτε παράστασης. Από το 18ο αιώνα και εξής, η δεξαμενή παίρνει σχήμα σταυροειδές ή σταυρικό και εμπλουτίζεται με διάφορα επιπλέον στοιχεία. Όσα αναφέραμε παραπάνω ανήκουν στην πρώτη φάση εξέλιξης της Ζωοδόχου Πηγής μετά την Άλωση, σύμφωνα με τον Πάλλα.²¹³ Στο μουσείο της Παναγίας Αντιβουნიώτισσας στην Κέρκυρα, φυλάσσεται μια εικόνα του ζωγράφου Βίκτωρος με θέμα τη Ζωοδόχο Πηγή (εικόνα 23). Χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα και έχει διαστάσεις 41,3 x 31 x 2 εκ.²¹⁴ Η Θεοτόκος

209 Πάλλας 1971, 211.

210 Velmans 1968, 131.

211 Πάλλας 1971, 211.

212 Πάλλας 1971, 212-213.

213 Πάλλας 1971, 213-214.

214 Βοκοτόπουλος 1990, 137. Ο Πάλλας εντάσσει την εικόνα αυτή στη δεύτερη φάση εξέλιξης του θέματος στα μεταβυζαντινά χρόνια, εξαιτίας της ύπαρξης δευτερευόντων προσώπων, κάτι που δεν συνέβαινε στα πρώιμα παραδείγματα. Βλ. Πάλλας 1971, 215.

κρατά μπροστά στο στήθος της το θείο Βρέφος και φαίνεται σαν να αναδύεται μέσα από τη φιάλη. Ο Χριστός ευλογεί και με τα δύο χέρια, στρέφοντας το κεφάλι προς τα δεξιά του. Η λεκάνη, προφανώς επηρεασμένη από δυτικά πρότυπα, στηρίζεται σε διπλή βάση, το ανώτερο τμήμα της οποίας υποστηρίζουν γονατιστοί *άτλαντες* με μορφή ερωτιδέων. Δύο από αυτούς φέρουν φτερά. Η λεκάνη διακοσμείται στο ύψος του χεΐλους με γιρλάντες, φυτικά μοτίβα και λεοντοκεφαλές. Στη βάση του υποστάτη που στηρίζει τη λεκάνη βλέπουμε δύο ανακεκλιμένους *άτλαντες*. Το αγίασμα ρέει ελεύθερα μέσα από τις λεοντοκεφαλές που χρησιμεύουν ως κρουνοί, και καταλήγει σε ορθογώνια δεξαμενή που φέρει στην μπροστινή της όψη ένα προσωπίο. Όλο το υδραυλικό σύστημα που περιγράψαμε παραπάνω είναι κατασκευασμένο από κόκκινο μάρμαρο που έρχεται σε αντίθεση με το γκριζο χρώμα των δευτερευόντων διακοσμητικών στοιχείων, όπως οι *άτλαντες*.²¹⁵

Γύρω από τη δεξαμενή διατάσσονται ασθενείς που αναζητούν θεραπεία. Στα αριστερά, ένας δαίμονας πετά έξω από το στόμα ενός άνδρα που φορά μόνο ένα κουρελιασμένο περιζώμα.²¹⁶ Δίπλα του, μια νεαρή γυναίκα κρατά στην αγκαλιά της ένα σπαργανωμένο βρέφος. Στα δεξιά της δεξαμενής, ένας άνδρας στηρίζεται στο μαστούνι του και απλώνει το χέρι προς το ρέον αγίασμα, φορώντας μόνο ένα περιζώμα, όμοιο με αυτό του ιαθέντος δαιμονισμένου στην άλλη πλευρά. Μπροστά του, ένας τυφλός άνδρας σκύβει για να νίψει τα μάτια του με το αγίασμα. Στο ανώτατο μέρος της σύνθεσης εμφανίζονται δύο *άγγελου* που καρτούν ταινίες με τις επιγραφές *ΧΑΙΡΕ Η ΤΑΚ ΙΑΚΙΣ ΠΡΟΧΕΟΥΣΑ ΑΦΘΟΝΟΚ* και *ΧΑΙΡΕ Η ΔΕΞΑ(ΜΕΝΗ ΤΟ ΖΩΗΡΗΤΟΝ ΗΔΟΡ*.²¹⁷ Πάνω στο χρυσό κάμπο υπάρχει η επιγραφή *ΜΗ(τη)Ρ Θ(εο)Υ Η ΖΩΟ(ΔΟ)ΧΟΚ ΠΥΓΗ*, με κόκκινο μελάνι, ενώ η υπογραφή του ζωγράφου, *ΧΕΙΡ ΒΙΤΩΡΟΚ*, βρίσκεται στην κάτω γωνία της δεξαμενής, γραμμένη με μαύρο χρώμα. Το έδαφος αποδίδεται με σκούρο πράσινο.²¹⁸ Ο χιτώνας της Θεοτόκου είναι μπλε, και το μαφόριο της σκούρο ερυθρό, ενώ το μιάτιο του Χριστού είναι χρυσό και ο χιτώνας του γκριζωπός, στολισμένος με χρυσοκοντυλιές. Οι δύο ημίγυμνοι άνδρες γύρω από τη δεξαμενή φορούν λευκά περιζώματα, ενώ το τυφλός άνδρας χιτώνα σε χρώμα *ώχρας*. Η γυναίκα είναι ενδεδυμένη με κόκκινο χιτώνα. Επιπρόσθετα, ο αριστερός *άγγελος* έχει πτυχωτό, ερυθρό ένδυμα και κόκκινα φτερά. Αντίθετα, τα φτερά του δεξιού *αγγέλου* είναι σκούρα πράσινα και το ένδυμα του σκούρο κόκκινο με λευκές και πράσινες πινελιές. Τα φτερά των *αγγέλων* είναι διαμορφωμένα και με χρυσοκοντυλιές. Η πτυχολογία στα δευτερεύοντα πρόσωπα της σύνθεσης είναι πολύ λιγότερο *στυλιζαρισμένη* απ' ό,τι στις μορφές της Παναγίας και του

215 Βοκοτόπουλος 1990, 138.

216 Βοκοτόπουλος 1990, 138. Για περιπτώσεις δαιμονισμένων στα θαύματα της Ζωοδόχου Πηγής, βλ. παραπάνω σσ. 28-29.

217 Βοκοτόπουλος 1990, 138.

218 Βοκοτόπουλος 1990, 138.

Χριστού. Ο προπλασμός της σάρκας είναι καστανός, τα σαρκώματα αποδίδονται με γκριζό χρώμα και τη σάρκα φωτίζουν ελάχιστες λευκές πινελιές.²¹⁹ Ο Πάλλας προσπαθεί να ταυτίσει τις μορφές των ασθενών, με βάση τις γραπτές πηγές. Ο άνδρας που στηρίζεται στο μαστούνι του ταυτίζεται με τον αξιωματούχο Στέφανο που έπασχε από ισχιαλγία, η μητέρα με την αυτοκράτειρα Ζωή και τον γιο της Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο.²²⁰ Θα μπορούσε ο τυφλός να ταυτιστεί με εκείνον που συνόδευε ο Λέων Α΄; Ο Βίκτωρ πιστεύεται ότι θα μπορούσε να έχει αντιγράψει προγενέστερο πρότυπο, το οποίο και εμπλούτισε με δυτικότροπα στοιχεία. Μεταξύ των πιθανών δημιουργών του πρωτοτύπου είναι ο Μιχαήλ Δαμασκηνός και ο Εμμανουήλ Τζάνες. Σε κάθε περίπτωση, η δεύτερη παραλλαγή του θέματος στην Κρητική ζωγραφική, στην οποία ανήκει και η εικόνα του Βίκτορα, υπήρξε ιδιαίτερα διαδεδομένη.²²¹ Η εικόνα του 17ου αιώνα διαφέρει ριζικά από τα Παλαιολόγια παραδείγματα που είδαμε παραπάνω, τα οποία ακολουθούσαν κλασικίζουσα τεχνοτροπία, χωρίς αυτό να υπονοεί παρακμή ή έκπτωση σε σχέση με το θέμα αυτό.²²²

Μετά την ανέγερση του νέου ναού της Ζωοδόχου Πηγής το 1727, εμφανίζεται ένας νέος εικονογραφικός τύπος, με την πιθανή συμβολή του Διονυσίου του εκ Φουρνά. Αυξάνεται ο αριθμός των πιστών γύρω από τη δεξαμενή και οι χαλκογραφίες της εποχής ορίζονται σε όλο το πλάτος τους από μια περιτειχισμένη πόλη.²²³ Εκτός από τις ιδιαίτερα διαδεδομένες χαλκογραφίες σώζονται εικόνες, δύο από τις οποίες φυλάσσονται στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, και μία στον Άγιο Χαράλαμπο Κυνουρίας.²²⁴ Στην Κωνσταντινούπολη του 18ου αιώνα υπήρχε παράδοση στην απεικόνιση της Ζωοδόχου Πηγής που εκδηλωνόταν με διάφορες παραλλαγές, μέσα από χαλκογραφίες ευρείας κυκλοφορίας.²²⁵ Οι προσκυνητές του νέου ναού της Κωνσταντινούπολης είναι λογικό να επιθυμούν να διατηρήσουν ζωντανή την εμπειρία της επίσκεψης τους με ένα ενθύμιο που παραγόταν τοπικά, κοντά στο ναό, και περιείχε ξεκάθαρες αναφορές στην τοπογραφία της Κωνσταντινούπολης και στη θέση της εκκλησίας της Ζωοδόχου Πηγής μέσα σε αυτή.²²⁶ Η πορεία του εικονογραφικού θέματος της Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής από την αρχή του 14ου αιώνα μέχρι και τον 18ο προσφέρει άφθονο υλικό

219 Βοκοτόπουλος 1990, 138.

220 Πάλλας 1971, 215. Βλ. παραπάνω, κεφάλαιο Β΄.

221 Βοκοτόπουλος 1990, 138. Στη δεύτερη παραλλαγή, ο Χριστός ευλογεί και με τα δύο χέρια, στρέφοντας το κεφάλι προς τα δεξιά του. Το υδραυλικό σύστημα του αγιάσματος είναι περισσότερο πολύπλοκο και φέρει πλούσια διακόσμηση. Δευτερεύων ρόλο έχουν τέσσερις συνήθως πιστοί και δύο άγγελοι που φέρουν ειλητάρια.

222 Πάλλας 1971, 216.

223 Πάλλας 1971, 216-217. Βλ. και Διονύσιος εκ Φουρνά 2007, 199-200.

224 Πάλλας 1971, 218-221. Σώζεται πολυπρόσωπο τρίπτυχο στο Μόναχο της Γερμανίας (Neuffert αριθμός 163).

225 Πάλλας 1971, 222.

226 Πάλλας 1971, 223-224. Κοινό χαρακτηριστικό είναι τα ψάρια που εμφανίζονται να κολυμπούν μέσα στη δεξαμενή, σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση.

για τους μελλοντικούς ερευνητές, καθώς πολλά από τα ερωτήματα που δημιουργούνται δεν έχουν ως τώρα μελετηθεί αρκετά ώστε να αποτελέσουν πεδίο συζήτησης στην επιστημονική έρευνα.

Συμπεράσματα

Η Μονή της Ζωοδόχου Πηγής στην Κωνσταντινούπολη υπήρξε ένα από τα γνωστότερα προσκυνήματα ίασης του Βυζαντινού κόσμου. Ακόμα και σήμερα, πολλούς αιώνες μετά την ίδρυση της, πλήθος προσκυνητών την επισκέπτεται για να δεχθεί την θαυματουργική επίδραση του αγιάσματος και να αναζητήσει ανακούφιση. Από τον 6ο αιώνα και εξής, η χάρη της Παναγίας θεραπεύει αυτοκράτορες, αξιωματούχους, κληρικούς και απλούς ανθρώπους: οι ιστορίες τους αποτυπώνονται μέσα από αφηγήσεις, έργα τέχνης και προσφορές. Εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους για την απαλλαγή από το άγχος της ασθένειας ή την ελπίδα τους για μια μελλοντική θεραπεία.

Οι γραπτές πηγές μάς αποζημιώνουν ως έναν βαθμό για την έλλειψη μελέτης των αρχαιολογικών καταλοίπων του ναού στην αρχική του μορφή, και για την απουσία έργων τέχνης που να συνδέονται άμεσα με αυτόν. Μαθαίνουμε για την πληθώρα προβλημάτων υγείας που αντιμετώπιζαν οι προσκυνητές, καθώς και για τους τρόπους με τους οποίους προσπαθούσαν να τα αντιμετωπίσουν. Την ίδια στιγμή, αποκαλύπτονται στον ερευνητή πτυχές τις καθημερινότητας, φόβοι, πρακτικές και εδραιωμένες αντιλήψεις, οι οποίες είναι στην πραγματικότητα πολύ δύσκολο να εντοπιστούν αλλά και να ερμηνευθούν. Θεωρώ πως κάθε προσπάθεια συναγωγής γενικών συμπερασμάτων για την ασθένεια και τη θεραπεία στο Βυζάντιο είναι υποχρεωτικά μονομερής και εξαιρετικά περιορισμένη, αν λάβει κανείς υπόψη το στόχο και την έκταση της παρούσας εργασίας. Τα θαύματα και οι ασθένειες που παρουσιάζονται εδώ αφορούν μόνο το μοναστήρι της Θεοτόκου των Πηγών στην Κωνσταντινούπολη, ξεκινώντας από την ιδρυτική παράδοση του 5^{ου} αιώνα και καταλήγοντας στην ανανέωση της λατρείας στην αρχή του 14^{ου}.

Όπως κάθε γραπτό τεκμήριο, έτσι και τα κείμενα που αναφέρονται στο συγκεκριμένο προσκυνήμα, αποτελούν προϊόντα της εποχής τους. Περιέχουν αφηγήσεις, που περιορίζονται σχεδόν αποκλειστικά στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, με αποτέλεσμα η πολυπληθέστερη ομάδα προσκυνητών να παραμένει στο σκοτάδι. Άλλες γραπτές πηγές πληροφοριών, όπως τα επιγράμματα, φέρουν και αυτές τη σφραγίδα του παραγγελιοδότη και του δημιουργού τους.

Η Θεοτόκος ως Ζωοδόχος Πηγή εικονίζεται αυτόνομα κατά τον 14ο αιώνα και διαδίδεται ταχύτατα, αποκτώντας κάθε φορά μοναδικά χαρακτηριστικά, από την κρητική ζωγραφική εικόνων μέχρι της χαλκογραφίες των νεότερων χρόνων. Το ενδιαφέρον των επιστημόνων είχε

επικεντρωθεί μέχρι πρόσφατα μόνο σε θέματα χρονολόγησης και αναζήτησης του αρχέτυπου από το οποίο γεννήθηκε ο εικονογραφικός τύπος της Θεοτόκου ως Πηγής της Ζωής, με ή χωρίς τη μορφή του Χριστού. Τα τελευταία χρόνια ο προσανατολισμός των ερευνητών άλλαξε προς την απάντηση σε ερωτήματα κοινωνικής φύσεως. Γίνεται προσπάθεια να ενταχθεί ο νέος τρόπος απεικόνισης της Παναγίας στο περιβάλλον που τον δημιούργησε, και να ανιχνευθούν οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτή την επιλογή. Η Ζωοδόχος Πηγή της Κωνσταντινούπολης αποτελεί ένα μοναδικό παράδειγμα προσκυνήματος στο οποίο συνδυάζονται η ιστορική αφήγηση με την αρρώστια, την θεραπεία, την καθημερινή ζωή, αλλά και την καλλιτεχνική παραγωγή. Η διαχρονική μελέτη ενός τέτοιου παραδείγματος μπορεί να παρουσιάζει ορισμένες δυσκολίες, προσφέρει όμως και την ανάλογη ικανοποίηση, όταν η προσπάθεια αυτή φτάσει στο τέλος της.

Βιβλιογραφία και συντομογραφίες

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον.

Βοκοτόπουλος 1990: Βοκοτόπουλος Π., *Εικόνες της Κερκύρας*, Αθήνα 1990.

Γρηγοράς (Bonn 1829): Γρηγοράς Νικηφόρος, *Βυζαντινή Ιστορία*, I, Bonn 1829.

Δαμασκηνός 1883: Δαμασκηνός Ιωάννης, *Οκτώηχος*, Βενετία 1883.

Διονύσιος εκ Φουρνά 2007: Διονύσιος εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, Άγιον Όρος 2007.

Δρανδάκης 1987-1988: Δρανδάκης Ν., «Ο Άη Γιαννάκης του Μυστρά», *ΔΧΑΕ* 14 (1987-1988), 61-82.

ΔΧΑΕ: Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Ευγένιος 1886: Ευγένιος ιερέυς {Γεδεών Εμ}., *Η Ζωοδόχος Πηγή και τα ιερά αυτής προσαρτήματα*, Αθήνα 1886.

Ευριπίδης 1956: Ευριπίδης *Μήδεια*, μτφ. Π. Πρεβελάκη, Αθήνα 1956.

Καλοπίση-Βέρτη 1997: Καλοπίση-Βέρτη Σ., «Οι ζωγράφοι στην ύστερη βυζαντινή κοινωνία. Η μαρτυρία των επιγραφών» στο: Βασιλάκη Μ., επιμ., *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Ηράκλειο 1997 (ανατ. 2000), 121-159.

Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (Bonn 1829): Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Εκθεσις της Βασιλείου Τάξεως*, επιμ. Reiske J.J., Bonn 1829.

Λέων Διάκονος (Bonn 1828): Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, II, Bonn 1828.

ΜΙΣΝ 1937: ΜΙΣΝ [Μανουήλ Γεδεών], *Η Ζωοδόχος Πηγή*, Κωνσταντινούπολη 1937.

Μπορμπουδάκης 2010: Μπορμπουδάκης Μ., «Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή» στο: Βασιλάκη Μ., επιμ., *Χείρ Αγγέλου. Ένας ζωγράφος εικόνων στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη, 16 Νοεμβρίου 2010- 31 Ιανουαρίου 2011, Αθήνα, 2010.

Ξανθόπουλος (Leipzig 1802): Ξανθόπουλος Νικηφόρος Κάλλιστος, *Λόγος διαλαμβάνων τὰ περὶ τῆς συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς ἀειζῶου πηγῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπερφυῶς τελεσθέντων θαυμάτων*, Leipzig 1802.

Πάλλας 1971: Πάλλας Δ.Ι., "Η Θεοτόκος ως Ζωοδόχος Πηγή. Εικονογραφική ανάλυση", *ΑΔ* 26 (1971), Μελέται, 201-224.

Preger (Lipsiae 1901): *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, Preger Th., επιμ., Lipsiae 1901.

Πεντηκοστιάριον 1890: *Πεντηκοστιάριον χαρμόσνον*, Κουτλουμουσιανός Β., επιμ. Βενετία 1890,.

Προκόπιος (Loeb 1940): Προκόπιος Καισαρείας, *Περὶ κτισμάτων*, Α, Β, Dewing H. B., επιμ., Harvard University Press 1940. Ψηφιακή αναπαραγωγή στο:
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/H/Roman/Texts/Procopius/Buildings/1B*.html

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Boura 1991: Boura L. "Panagiarion" στο: *ODB* III, 1569

Efthymiadis 2006-2007: Efthymiadis St., "Le monastère de la Source en Constantinople et ses deux recueils de miracles. Entre Hagiographie et Patriographie", *REB* 64-65 (2006-2007), 238-309.

Etzeoglou 2005: Etzeoglou, R. "The cult of the Virgin Zoodochos Pege at Mistra" στο: Vassilaki M., επιμ., *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Ashgate & Benaki Museum, Aldershot 2005, 239-251.

Gerlach 1674: Gerlach St., *Tagebuch der vonzween Glorwürdigsten Romischen Kaysern Maximiliano und Rudolpho*, Frankfurt 1674.

Gyllii 1632 : Gyllii P., *De Constantinopoleos Topographica*, IV, Lugduni Batavorum 1632.

Janin 1969: Janin R., *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*. 1, *Le Siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique*. 3, *Les églises et les monastères*, Paris 1969.

Kazhdan 1984: Kazhdan A. "The Image of the Medical Doctor in Byzantine Literature of the Tenth to Twelfth Centuries", *DOP* 38 (1984), 43-51.

Majeska 1984: Majeska J.P., *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington DC 1984.

Mango 1991: Mango C., "Blachernai Church and Palace", στο *ODB* I, 293.

Müller-Wiener 1977: Müller-Wiener, W. *Bildlexikon Zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977.

Moutafov 2008: Moutafov Em., "Monastery of the Zoodochos Pege at Balıklı, extra-muros", *Encyclopaedia of the Hellenic World, Constantinople* 2008. URL: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=11780>

ODB: Oxford Dictionary of Byzantium, τ. I-III, New York, Oxford 1991.

Patterson Ševčenko 1991: Patterson Ševčenko N., “Virgin Blachernitissa”, στο *ODB III*, 2170.

Talbot 2012: Ανώνυμος, «Διήγησις Περί τῆς συστάσεως τῶν ἐν τῇ Πηγῇ τῆς Θεοτόκου ναῶν καί περὶ τῶν ἐν αὐτοῖς γενομένων θαυμάτων» στο: Talbot A.M., επιμ., *Miracle Tales from Byzantium*, London 2012, 203-297.

Talbot 2002: Talbot A.M., “Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts”, *DOP 56* (2002), 153-173.

Talbot 1994: Talbot A.M., “Epigrams of Manuel Philes on the Theotokos tes Peges and Its Art”, *DOP 48* (1994), 135-165

Talbot & Cutler 1991: Talbot A. M. & Cutler A., “Manuel Philes”, στο *ODB III*, New York, Oxford 1991, 1651.

Teteriatnikov 2005: Teteriatnikov N., “The image of the Virgin Zoodochos Pege: Two Questions Concerning its Origin” στο: Vassilaki M., επιμ., *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Ashgate & Benaki Museum, Aldershot 2005, 225-238.

Underwood 1967: Underwood Paul, *The Kariye Djami I*, Washington DC 1967.

Velmans 1968 : Velmans T. “L'Iconographie de la "Fontaine de Vie" dans la tradition byzantine à la fin du Moyen-Age” στο: *Synthronon. Art et Archéologie de la fin de l'Antiquité et du Moyen-Age*, Paris 1968, 119-134.

Vikan 1982: Vikan G. *Byzantine Pilgrimage Art*, Washington DC 1982.

Κατάλογος εικόνων

1. Η Πύλη της Πηγής, γνωστή ως Silivri Kapı, όπως σώζεται σήμερα, μέσα του 5ου αιώνα. Κωνσταντινούπολη. (πηγή: <http://www.whereist.com/gate-of-the-spring-gate-of-selymbria-silivri-kapisi/>)
2. *Λέων Α' ο Μακέλλης, πρώτος κτήτωρ της Ζωοδόχου Πηγής*. Σχεδιαστική αποτύπωση πορτραίτου σε αρχαίο νόμισμα. (πηγή: Ευγένιος 1886, σ.10)
3. Άποψη του νέου ναού της Ζωοδόχου Πηγής, 1835. Κωνσταντινούπολη. (http://en.wikipedia.org/wiki/File:Saint_Mary_Of_The_Spring_2010-10-09_01.jpg)
4. Η δεξαμενή του αγιάσματος στη σημερινή της μορφή, 19ος αιώνας. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Ζωοδόχου Πηγής. (πηγή: <http://www.diakonima.gr/2011/04/29/%CF%84%CE%BF-%CE%BC%CF%80%CE%B1%CE%BB%CE%BF%CF%85%CE%BA%CE%BB%CE%AF/>)
5. Το νεκροταφείο του Μπαλουκλί. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Ζωοδόχου Πηγής. (πηγή: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Baloukli_cemetery,_Istanbul_Turkey.JPG)
6. *Η Πηγή της Ζωής*, φ. 84 ν, κωδ. Atheniensis 211 (Ομιλίες του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου), 10ος αι. Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη. (πηγή: Velmans 1968, σ. 121, εικ.1)
7. *Η Πηγή της Ζωής*, φ. 263 ν, κωδ. Ambr.172 sup (Ομιλίες του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου), 12ος αιώνας. Μιλάνο, Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη. (πηγή: Velmans 1968, σ. 121, εικ. 2)
8. *Η επιφοίτηση του Αγίου Αθανασίου*, τοιχογραφία, 14ος αιώνας. Lesnovo, ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ. (πηγή: Velmans 1968, σ. 123, εικ. 3)
9. *Η επιφοίτηση του Αγίου Βασιλείου*, τοιχογραφία, 14ος αιώνας. Lesnovo, ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ. (πηγή: Velmans 1968, σ. 124, εικ. 4)
10. *Η Πηγή της Σοφίας του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου και το Γενέθλιο της Θεοτόκου*, τοιχογραφία,

- περ.1500. Ρογανονο, ναός του Άγιου Ιωάννη Θεολόγου. (πηγή: Velmans 1968, σ. 126, εικ. 6)
11. *Η Θεοτόκος ως Ζωοδόχος Πηγή με τους γονείς της, Ιωακείμ και Άννα*, τοιχογραφία, 1312-1313. Μυστράς, Μονή Θεοτόκου Οδηγήτριας (Βροντόχιο). Σχεδιαστική αποτύπωση. (πηγή: Velmans 1968, σ. 129, εικ. 8)
12. *Η Θεοτόκος ως Ζωοδόχος Πηγή με τους γονείς της, Ιωακείμ και Άννα*, λεπτομερεια, τοιχογραφία, 1312-1313. Μυστράς, Μονή Θεοτόκου Οδηγήτριας (Βροντόχιο). (πηγή: Talbot 1994, σ. Χωρίς αρίθμηση, εικ. 1)
13. *Η Παναγία δεόμενη, στον τόπο της Βλαχερνίτισσας*, μαρμάρινη εικόνα. Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο. (πηγή: <http://www.fotodom.ru/image/QM00-6766.html>)
14. *Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή*, τοιχογραφία, 1330. Pec, Μοναστηριακός ναός. (πηγή: <http://www.srpskobлаго.org/Archives/Pec/exhibits/qtvr/narthex/p3.html>)
15. *Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή*, ψηφιδωτό, περ. 1340. Κωνσταντινούπολη, Μονή του Χριστού της Χώρας. (πηγή: http://3.bp.blogspot.com/_0MLc1BJi2_w/S75mBnIYmVI/AAAAAAAAADoc/w1MaJ_38Sl4/s400/Mpaloukli-1.jpg)
16. *Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή*, τοιχογραφία, 1349. Lesnovo, ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ. (πηγή: Velmans 1968, σ. 129, εικ. 10)
17. *Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή*, φ. 259 r, κωδ. Slav. 4, (Σέρβικο Ψαλτήρι του Μονάχου) 14ος αι. Μόναχο, Βαβαρική Κρατική Βιβλιοθήκη. (πηγή: Velmans 1968, σ. 129, εικ. 9)
18. *Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή*, τοιχογραφία, τρίτο τέταρτο 14ου αι. Μυστράς, Ναός του Αγίου Ιωάννη. (πηγή: Talbot 1994, σ. Χωρίς αρίθμηση, εικ. 5)
19. *Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή και ο Μελισμός*, τοιχογραφία, 1399. Αλιβέρι Ευβοίας, Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. (πηγή: Velmans 1968, σ. 130, εικ. 11)

20. *Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή*, τοιχογραφία, περ. 1400. Μυστράς, Ναός των Αγίων Θεοδώρων. (πηγή: Velmans 1968, σ. 129, εικ. 7)
21. *Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή*, Αγγέλος Ακοτάντος (αποδίδεται), εικόνα, περ. 1425-1450. Επαρχία Καινουρίου, Νομός Ηρακλείου, Μονή Παναγίας Οδηγήτριας. (πηγή: <http://pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/84874>)
22. *Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή*, τοιχογραφία, αρχές 16ου αι. Μονή Αγίου Παύλου Αγίου Όρους, Παρεκκλήσι Αγίου Γεωργίου. (πηγή: Talbot 1994, σ. Χωρίς αρίθμηση, εικ. 3)
23. *Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή*, Βίκτωρ, εικόνα, περ. 1650-1700. Κέρκυρα, Μουσείο Παναγίας Αντιβουνιώτισσας. (πηγή: <http://www.antivouniotissamuseum.gr/el/2010-10-27-20-30-33/notios-narthikas>)

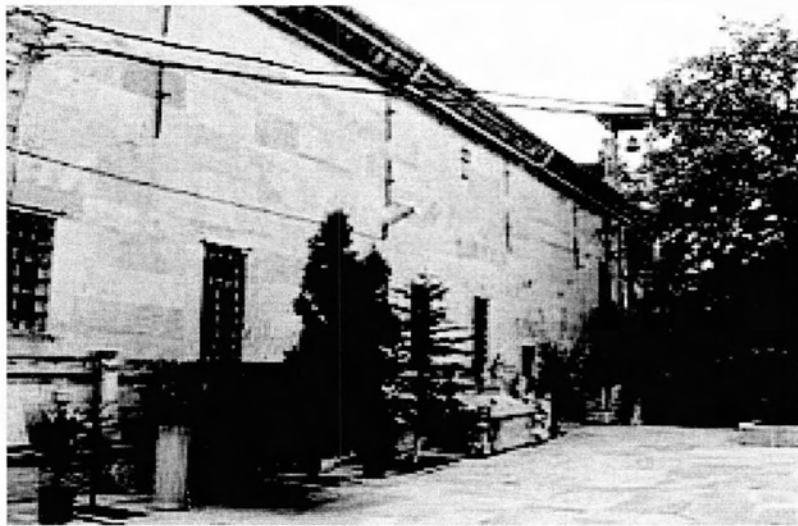
Εικόνες

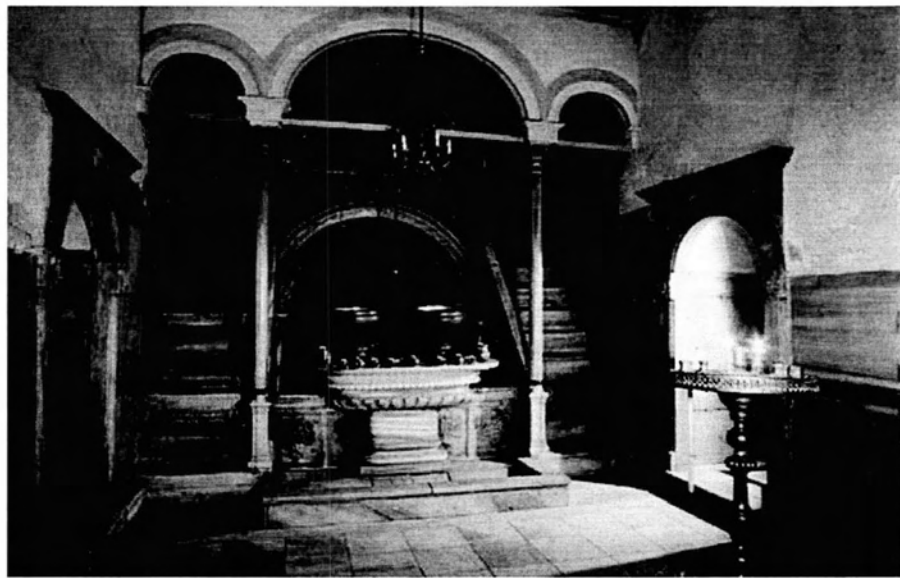
1. Η Πύλη της Πηγής, γνωστή ως Silivri Kari, όπως σώζεται σήμερα, 5ος αι. Κωνσταντινούπολη.

2. Λέων Α΄ ο Μακέλλης, πρώτος κτίτωρ της Ζωοδόχου Πηγής. Σχεδιαστική αποτύπωση πορτραίτου του Λέοντος σε αρχαίο νόμισμα.

3. Αποψη του νέου ναού της Ζωοδόχου Πηγής, 1835. Κωνσταντινούπολη.

4. Η δεξαμενή του αγιάσματος στη σημερινή της μορφή. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Ζωοδόχου Πηγής.

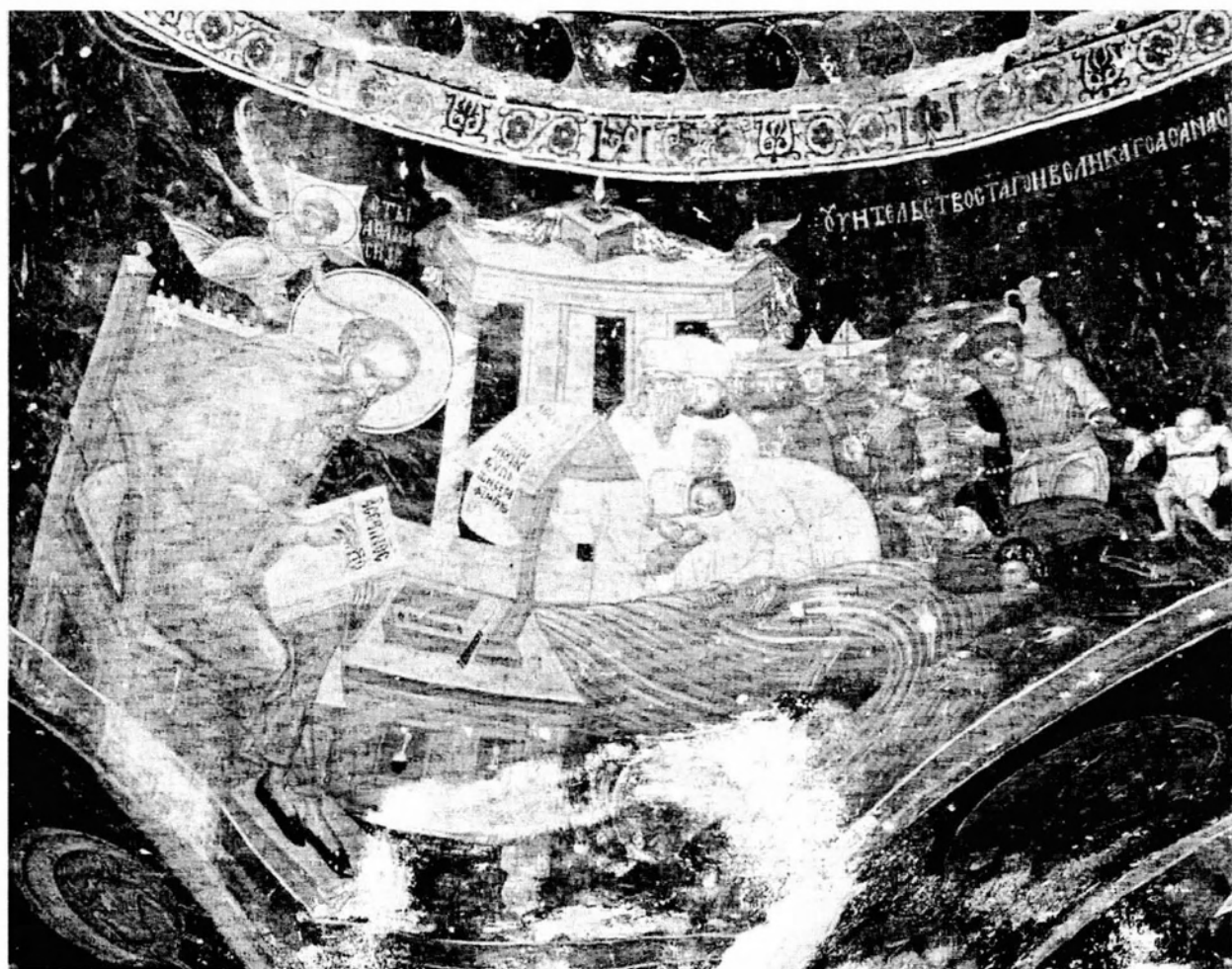
5. Το νεκροταφείο του Μπαλουκλί. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Ζωοδόχου Πηγής.

6. Η Πηγή της Ζωής, φ. 84 ν, κωδ. Atheniensis 211 (Ομιλίες του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου), 10ος αι. Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη.

7. *Η Πηγή της Ζωής*, φ. 263 v, κωδ. Ambr.172 sup (Ομιλίες του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου), 12ος αιώνας. Μιλάνο, Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη.

8. Η επιφοίτηση του Αγίου Αθανασίου, τοιχογραφία, 14ος αιώνας. Lespovo, ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.

9. Η επιφοίτηση του Αγίου Βασιλείου, τοιχογραφία, 14ος αιώνας. Lesnovo, ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.

10. Η Πηγή της Σοφίας του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου και το Γενέθλιο της Θεοτόκου, τοιχογραφία, περ.1500.

Ρογανονο, νάος του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου.

11. Η Θεοτόκος ως Ζωοδόχος Πηγή με τους γονείς της, Ιωακείμ και Άννα, τοιχογραφία, 1312-1313. Μυστράς, Μονή Θεοτόκου Οδηγήτριας (Βροντόχι). Σχεδιαστική αποτύπωση.

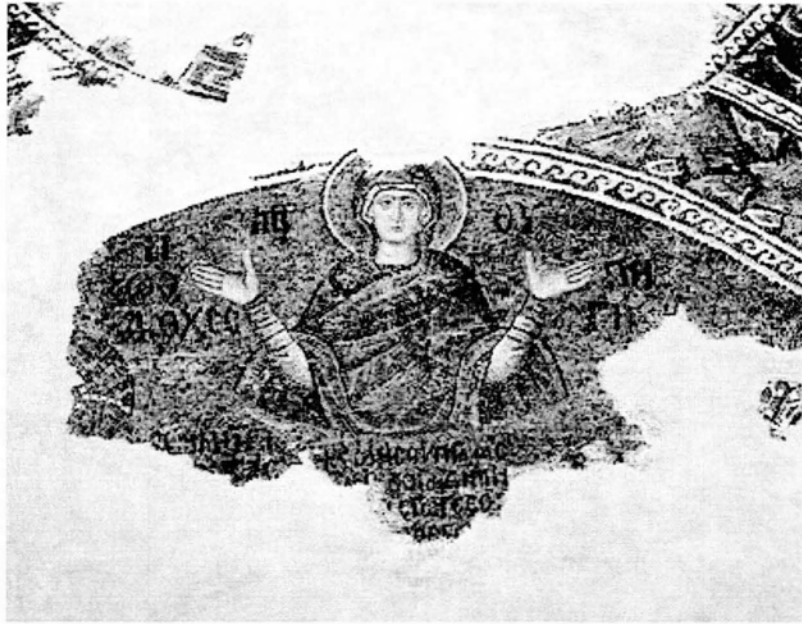
12. Η Θεοτόκος ως Ζωοδόχος Πηγή με τους γονείς της, Ιωακείμ και Άννα, λεπτομερεια, τοιχογραφία, 1312-1313. Μυστράς, Μονή Θεοτόκου Οδηγήτριας (Βροντόχι).

13. *Η Παναγία δεόμενη*, μαρμάρινη εικόνα. Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο.

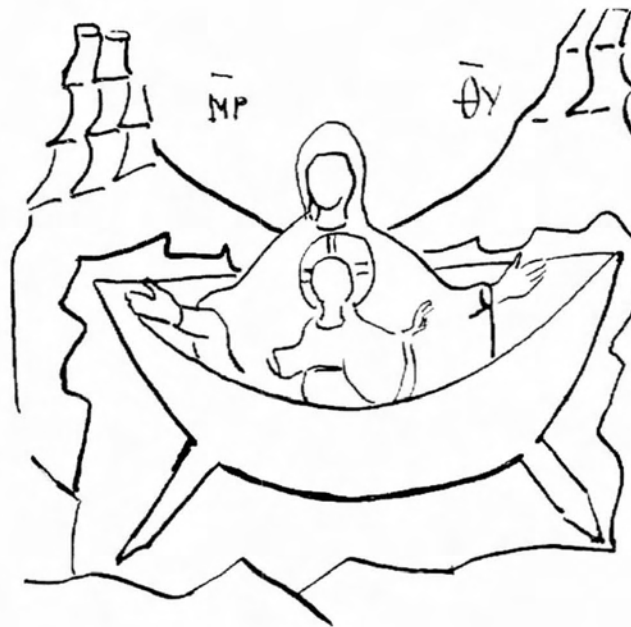
14. Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή, τοιχογραφία, 1330. Ρεσ, Μοναστηριακός ναός.

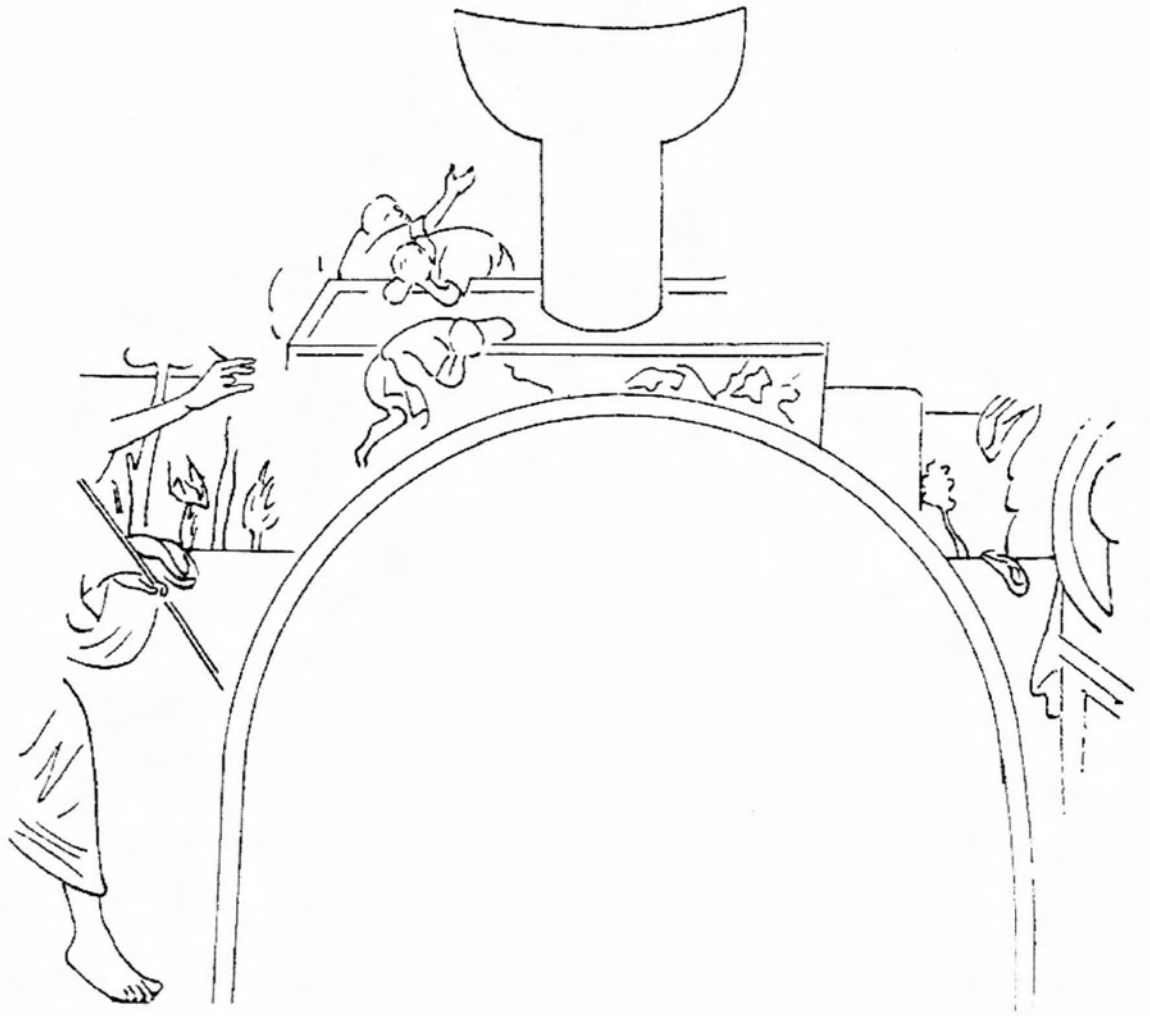
15. Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή, ψηφιδωτό, περ. 1340. Κωνσταντινούπολη, Μονή του Χριστού της Χώρας.

16. Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή, τοιχογραφία, 1349. Lesnovo, Ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.

17. Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή, φ. 259 ρ, κωδ. Slav. 4, (Σέρβικο Ψαλτήρι του Μονάχου) 14ος αι. Μόναχο, Βαβαρική Κρατική Βιβλιοθήκη.

18. Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή, τοιχογραφία, τρίτο τέταρτο 14ου αι. Μυστράς, Ναός του Αγίου Ιωάννη.

19. Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή και ο Μελισμός, τοιχογραφία, 1393. Αλιβέρι Ευβοίας, Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

20. Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή, τοιχογραφία, περ. 1400. Μυστράς, Ναός Αγίων Θεοδώρων.

21. Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή, Αγγέλος Ακοτάντος (αποδίδεται), εικόνα, περ. 1425-1450. Επαρχία Καινουρίου, Νομός Ηρακλείου, Μονή Παναγίας Οδηγήτριας.

22. Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή, τοιχογραφία, αρχές 16ου αι. Μονή Αγίου Παύλου Αγίου Όρους, Παρεκλήσι Αγίου Γεωργίου.

23. Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή, Βίκτωρ, εικόνα, περ. 1650-1700. Κέρκυρα, Μουσείο Παναγίας Αντιβουνοϊτίσσης.

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 13008/1
Ημερ. Εισ.: 29-05-2015
Δωρεά: Συγγραφέας
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ - ΙΑΚΑ
2014
ΕΥΑ